

Szerző: **PECZE Anna**, másodéves PhD hallgató

Témavezető: **dr. SCHNELLER István**

Intézmény: Budapesti Corvinus Egyetem, Tájépítészeti Kar, Településépítészeti Tanszék,
Budapest

VAJDASÁGI IKERTELEPÜLÉSEK A TISZA MENTÉN

VMTDK 2014

Újvidék

VAJDASÁGI IKERTELEPÜLÉSEK A TISZA MENTÉN

Dolgozatomban a vajdasági ikertelepülésekkel és azok főutcáival foglalkozom. Az „ikertelepülés” kifejezés nem ismeretlen a magyar településkutatók számára, ugyanis számos példája ismert. Egyik legismertebb példája Budapest, melynek életében új korszakot nyitott meg az 1873 esztendő. Ebben az évben egyesült az virágzó ifjú kereskedőváros a történelmi emlékektől hemzsegő Budával és a nem olyan számottevő Óbudával. Az egyesítés nem okozott gyökeres változásokat Pest országos helyzetén, ugyanis a maga 200 000 fős lakosságával már így is túlszárnyalta az ország többi városát. A történelmi glória, mely Buda sokszázados multját ölelte körül, az egyesítés után átsugárzott Pestre is. A két – immáron egy – település szimbiózisban fejlődött tovább, egyaránt élvezték a szabad királyi városoknak járó kiváltságokat. II. József (1741-1790) uralkodása alatt (1780-1790) áthelyezte az országos kormányhivatalokat Budára, így biztosítva országos jelentőséget a település számára. A Duna túlsó partján elterülő Pest nem jutott ilyen országos jelentőséghez, mégis tovább fejlődött és vagyonosodott kedvező földrajzi fekvésének köszönhetően. A 19. századra Pest lett az ország gazdasági és szellemi központja.

Az ikertelepülések ismert példái még Komárom-Révkomárom (HU-SLO), Szentes-Csongrád (HU) és Tokaj-Rakamaz (HU).

Az „ikertelepülés” kifejezés egy speciális településmorfológiai esetet/jelenséget takar miszerint két város, illetve két településközpont a szoros földrajzi közelség révén összekapcsolódik összefonódik. A vajdasági ikertelepülések esetében a települések fizikai közelsége ellenére nem veszítették el identitásukat, annak ellenére hogy a történelem során az egymásrataltság az egyik fő meghatározójuk volt. Viszont a budapesti példa ellenére ezek a településpárok más életutat jártak be, nem került sor egyesítésükre. Ehez nagy mértékben hozzájárult a Tisza szabályzás előtti és utáni vonalának nagymértékű változása és az árterületek alakulása, szélessége. A vízjárta területek szélessége miatt csak igen későn, a 19. században épült híd a vajdasági településpárok között (elsőként Zenta – Csóka híd került átadásra 1873-ban), így azok Budapesttel ellentétben nem kerültek egyesítésre.

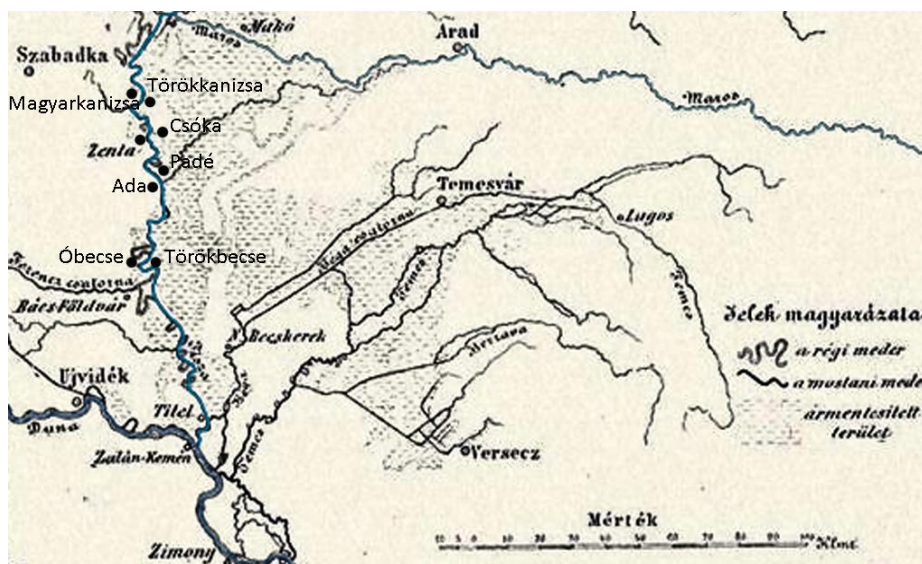
A folyószabályzást megelőzően a Tisza – melynek részei: a Felső-Tisza (Szamos torkolatáig), a Közép-Tisza (Szamos torkolatától a Maros torkolatáig) és az Alsó-Tisza (a Maros beömlésétől a

Dunáig) – hossza 1419 km volt, rengeteg kanyart és mellékágot alakított ki, így gyakoriak voltak az áradások.

Több kisebb, sikertelen próbálkozás után gróf Széchenyi István szervezte meg a Tisza szabályozását, ami 1846-ban vette kezdetét. Ennek során a folyó új hossza 962 km lett, született 136 km új, épített meder, valamint kialakítottak 589 km holtágot. A folyó esése a kilométerenként 3,7 cm-ről 5,6 cm-re növekedett.¹

Az Alföld valaha igazi vadvízország volt. A Tisza szabályozása előtt a folyó és mellékfolyói árterülete, az áradások táplálta láp, mocsár és rétvilág összefüggő vízi élőhelyrendszert alkotott. Ma már jóformán elképzelni sem tudjuk milyen gazdag, fajokban bővelkedő volt az egykori flóra és fauna.²

Az ártereken élők megtanultak együtt élni a folyó szeszélyeivel, kihasználták a táj adottságait. Felsorolni is hosszú a haszonvételeket: halászat, vadászat, pákászat, csikászat, rákászat, teknősfogás, tojásszedés, nád és gyékényaratás, ártéri gyümölcsök és gyógynövények gyűjtése, gombászás, méhészkedés. Az egyik fő tevékenység a külterjes, rideg tartáson alapuló állattenyésztés volt: dús fűvű legelők adtak élelmet a szürkemarhának, a rackának, a réti és szalontai disznónak. Az alföldi kultúra virágzásának, a viszonylagos jólétnek a török hódoltság vetett véget.³

Tisza a szabályzás előtt és után⁴

¹ Vajk Ödön: Hova tűnik a Tisza medre?, Szolnok

² Beluszky Pál: A Nagyalföld történeti földrajza, Dialog Campus kiadó, Budapest – Pécs, 2001

³ Beluszky Pál: A Nagyalföld történeti földrajza, Dialog Campus kiadó, Budapest – Pécs, 2001

⁴ <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/osztrak-magyar/ch14s02.html>

Az alföldi településhálózat kialakulása

Magyarország településrendszere 2 000 év alatt alakult ki a ma ismert formára. A honfoglalás után betelepülő magyarság a Római Birodalom korából itt maradó városok romjait találta meg, amire számos várost épített. Az első komoly településrendszer kialakítása Szent István nevéhez fűződik. A rendszer alapjait az egyházi központok és a köréjük települő falvak jelentették. Ezt a rendszert jelentős mértékben változtatta meg a tatárjárás, ugyanis sok falu elpusztult, illetve később várak, fallal körülvett városok jelentek meg.⁵

A honfoglalást követően őseink szívesebben telepedtek le a Dunántúlon, mint az Alföld árvízterületein. Ennek következtében jelentős különbségek alakultak ki Kárpát-medence részeinek népsűrűségében. Míg átlagosan a Kárpát-medence lakott részeinek népsűrűsége 8-10 fő/km², addig a Dunántúlon elérte a 15-16 fő/km²-t is, az Alföldön viszont csak 3-6 fő/km² volt a népsűrűség a 12. század során.⁶

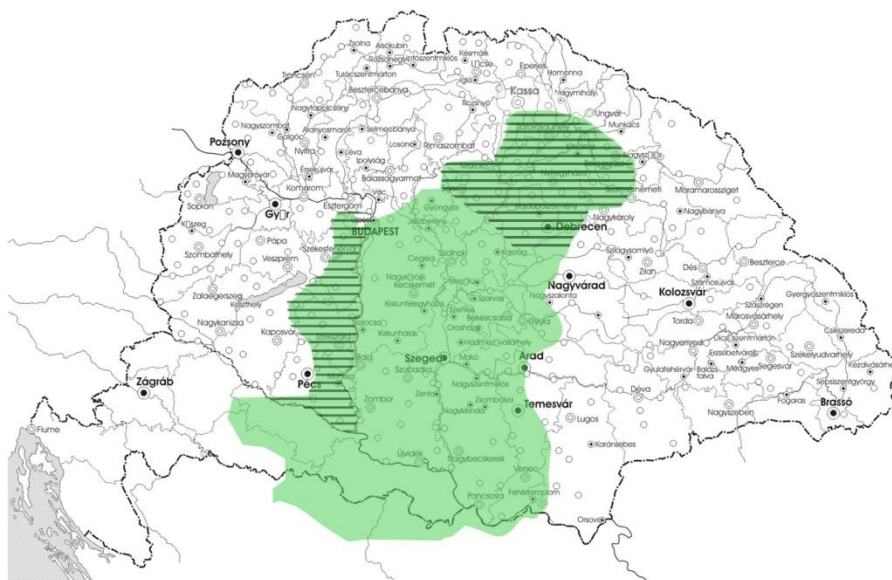
Ez tükröződik a településállomány milyenségén, azok sűrűségén és nagyságán is. Bár a településkutatások egyik „közhelye”, hogy a településhálózat a középkor folyamán nem különbözött az ország más tájainak településrendjétől⁷. Megbízható adatok a 14. századból vannak, de akkorra már az alföldi településhatárok háromszor-négyszer akkorák mint az ország más tájain, ekkorra már az óriásfalvak is megjelentek. Az átlagosnál nagyobb számban a Körös – Tisza – Maros között. Igaz ez a vajdasági településhálózatra is, ahol szintén az óriásfalvak és mezővárosok köré épülő tanyavilág a jellemző. Kialakulásuk szoros összefüggésben áll a jól megművelhető termőterületek, a külterjes állattenyésztésre alkalmas területek nagyságával. Ezek a népsűrűségbeli különbségek évszázadokon át fennmaradtak, olykor fokozódtak is.⁸

⁵ Széplaki Dóra: Nagyvárosok a magyar településrendszerben, Debrecen. 2013

⁶ Beluszky Pál: A Nagyalföld történeti földrajza, Dialog Campus kiadó, Budapest – Pécs, 2001

⁷ Novák László in: Frisnyák Sándor: Az Alföld történeti földrajza, Nyíregyháza, 2000

⁸ Beluszky Pál: A Nagyalföld történeti földrajza, Dialog Campus kiadó, 2001

A srraffal jelölt részek az Alföld „tipikus” aprófalvas- területei, a zölddel jelölt terület pedig a „parasztvárosokkal” és tanyákkal átszótt táj

Az Alföld földhasználata alapvetően eltért az ország többi, mezőgazdaságilag hasznosított területeitől. Az Alföldön ugyanis a „rideg” állattartás abszolút dominanciát élvezett. A legelőket nem lehetett a feudális birtokrendszerbe illeszteni, jobbágytelkekre osztani, csak közösségek által lehetett hasznosítani, az állatok terelését – a 15-16.században a magyarországi export fő terméke az Alföld legfontosabb produktuma az élőállat volt – a piacokra nem lehet robotmunkával elvégeztetni. Így a közösen használt földek közösséget, érdekközösséget formáltak. Ez volt az autonómia csírája.

A MEZŐVÁROSOK TÖRTÉNELME

A Kárpát-medencében a 13. század elején teremődnek meg a városodás feltételei, ekkorra elkülönült a kézművesek rétege, előrehaladt a társadalmi munkamegosztás.

Az alföldi városok gazdasága a külkereskedelemre, bányászatra és bortermelésre támaszkodott.

A 14-15. századra a kereskedelem túlnőtte a Kárpát-medence településállományát, ezért nagy számban keletkeztek olyan települések, melyek csak részben teljesítették a középkori város kritériumait. Legjelentősebb szerepkörük a heti piac- és vásártartás volt. A 16-18. századra ezek a városok központi szerepet töltöttek be. Viszont ezek a települések jogilag továbbra is

jobbágyközösségek maradtak. Lakóik jobbágyok, ám a robot alól megválthatták magukat, olykor pénzben is teljesíthették kötelezettségeiket. A mezővárosi rang korlátozott autonómiát biztosított a településeknek (szabad bíróválasztás, gazdasági ügyek egy részének saját hatáskörben való intézését, a közösség belső ügyeinek intézését). Városfallal csak ritkán rendelkeztek, erre utal a nevük is.

A 14-15. században a földesurak szorgalmazták a mezővárosok „megalakulását”, így a 15. századra 150-ről 800-ra nőtt a mezővárosok száma. Az ország lakosságának kb. 20%-a városi és mezővárosi polgár volt. Ez nagy lépést jelentett az ország „polgárosodása” felé. A mezővárosok számának növekedése szorosan összefüggött az árútermelés térhódításával, a piac élénkülésével, ugyanis a növekvő kereskedelmi folyamatok „produktumai” a mezővárosok is.

A 15. század végén az oppidumok átlagnépessége 500 fő körül mozgott. Ez a szám az ötszöre volt a falvak átlagnépességének, de jóval alulmaradt a civitasok lélekszámának.

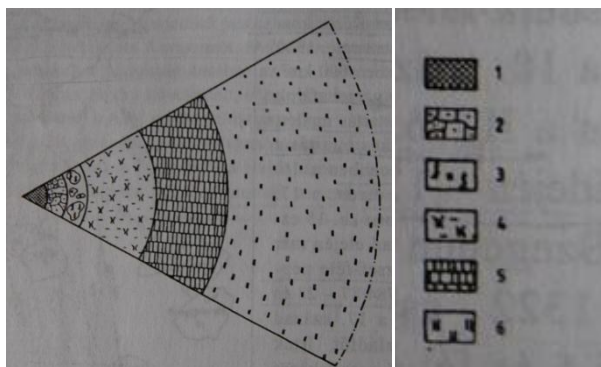
Hasonló a helyzet ma is. A falvak népességszáma átlagosan 200-3000 fő, míg a kisvárosok 5-20000 terjedő lakossággal rendelkeznek, bár a városok elérhetik a több milliós nagyságrendet is, csak a hatósugaraikon belül lévő települések igényeit elégítik ki, ezért van szükség az alközpontokra. Az arány a kisváros és a falu között hasonló, mint az egykori mezőváros és a falu között.

Az alföldi gazdaság alapja a nagyállattartás (főleg az exportra szánt szarvasmarha). A 15. század növekvő igényeinek hatására a 16. században már szinte kizárólagos helyet foglalt el az ország kivételében. A „ridegen” tartott szarvasmarhát egész évben a legelőn tartották, csak a zord téli időjárás esetén hajtották be azokat a nádasokba esetleg ideiglenes karámokba. A telelők környékén nem kaszálták a füvet, így az magasra nőtt és télen a hó alól is könnyen hozzájutottak az állatok. Nomád állattartásról mégsem beszélhetünk, gyakran gyűjtöttek szénát, emeltek szilárdabb építményeket az állatok téli szállásán. A 18. században egyre gyakoribbá vált az állatok téli szállásba vagy ólaskertbe terelése a téli időszakban.

A több ezres – több tízezres állatállomány természetes „takarmánybázison” élt, hatalmas legelőterületeket vett igénybe.

Az alföldi települések már a török uralom előtt is ritkább szövetet képeztek, mint az ország más tájain. A településhatárok más országrészekhez képest háromszor – négyszer akkorák voltak. A hódoltság korában a települések megritkulása nagyobb mérvű volt, mint másutt, a 16.századra az alföldi településállományból csak kevés maradt meg. Az elpusztult falvak lakosai a környező

mezővárosokba menekültek, az egykori falvak határait állattartással a távolabbi mezővárosokból is hasznosítani lehetett, a nagy távolságok azonban problémát jelentettek, ami alapjául szolgált a tanyavilág kialakulásához.

- 1-belső lakóterület
- 2-ólaskertes övezet
- 3-gyümölcsösök, szőlőskertek
- 4-belső legelő
- 5-szántó (tanya) öv
- 6-külső legelő

Az alföldi mezővárosok határhasználatának egyszerűsített sémája⁹

Az övezetek nagysága az évek múlásával változott. A 18 – 19. században a szántók kiterjedése növekedett, ahogy a rideg állattartást fokozatosan felváltotta a szántógazdálkodás. A 20. századra szinte teljesen eltűnt, csak kuriózumként marad meg a rideg – félrideg állattartás. A 16. – 17. században az állatokat a külső legelőkön tartották, kezdetleges téli szállásokban. A 18. században a jószágot a városárkon kívül legeltették, így a külső legelő, nyári legelővé vált.

Némely településnél nem alakultak ki teljes egészében az övezetek, ezért megtörténhetett, hogy a településtől több napi járóföldre eső pusztákat használták külső legelőként. Ez volt a sorsuk a jászági és a kiskunsági településeknek is.

A mezővárosok városi funkciói:

A kiterjedt településhatárok városi méretű néptömörüléseket hoztak létre. Felmerül a kérdés, hogy város-e a mezőváros, és ha igen, akkor mi teszi azzá. A „központi hely” és a „városi

⁹ Belusz Pál: A Nagyalföld történeti földrajza, Dialóg Campus, Budapest – Pécs, 2001

funkciók” ellátása, iparforgalmi szerepkör, intenzív területhasználat, fejlett „városias infrastruktúra” mind a város kritériumai. Ezek mellett még jó néhány más szempont is felmerül a város városiasságának megítélésékor. Elsősorban a társadalmi szempontok. A jogi helyzet, az autonómia, az önrendelkezési jog elengedhetetlen feltétele volt a városiasodásnak, hiszen a város „szabad polgárok közössége”. Az Alföld lakosságának kisebb része élt feudális függésben, mint az ország más területein. A hódoltság végére, mivel sok település elpusztult, az Alföldön szinte csak autonómiával rendelkező települések maradtak. Az alföldi mezővárosok jóval nagyobb fokú függetlenséggel rendelkeztek, mint az ország más területén található települések.

Bácskai Vera tanulmányában¹⁰ más szempontokat vetett fel, miszerint elsősorban „...a magánbirtoklású földeken is jelentkező közösségi korlátok megakadályozták azok polgári tulajdonná válását”. „Végeredményben e városokban nem fedezhető fel egy korszerűbb gazdálkodásra való törekvés és különösen elgondolkoztató, hogy a 19. század második felében sem mutatkoznak meg a tőkés vállalkozói magatartás elemei a hajdúvárosok vagyonos gazdálkodóinál.” A várossá válás kritériuma tehát, hogy egy település egyértelműen polgári közösséget alkosson. Erre a szintre az alföldi szabad királyi városok azonban nem jutottak el. Ez persze nem azt jelenti, hogy az Alföld város nélküli táj lett volna. A „klasszikus” városkritériumoknak megfelelően, miszerint a lakosság nem mindennapi igényeit kielégítő funkciók koncentrálódásának helye a város, több települést is városnak tekinthetünk.

A Habsburg korszak

A török megszállást követően a Habsburg monarchiától való függés lett egyre inkább jellemző Magyarországra. Ennek hatása lett domináns a társadalmi-gazdasági fejlődésünkre, és az ország településszerkezete is ehhez igazodott. Magyarország a monarchia agrár-régiója és iparcikk felhasználója lett. A Nyugat-Európából beáramló olcsó ipari termékek leszűkítették és konzerválták a céhes termelést. A tőkés ipari termelés nem indult meg, a mezőgazdaság azonban egyre inkább kapitalizálódott. Kialakult az ország több mint felét lefedő földesúri nagybirtok¹¹ rendszer, a társadalom szerkezete feudális arculatú maradt továbbra is.

¹⁰ Bácskai Vera : Városok Magyarországon az iparosodás előtt, Budapest: Osiris Kiadó,2002;

¹¹ Az úrbéri rendelet Mária Terézia magyar királynő, Habsburg uralkodó által 1767-ben kiadott szabályozás, melynek célja a jobbágyok jobb állami adóképeségének biztosítása volt. A rendelet egyik megalkotója a királynő bizalmasa, Festetics Pál (kamarai alelnök).

A feudalizmus 19. századi felszámolásával a mezővárosi jogállás tartalmának nagy részét elvesztette, majd az 1870-es évek elején a közigazgatás átszervezésével, a polgári közigazgatás megteremtésével a mezővárosi rang végleg megszűnt. Legnagyobb részük az új jogi kategóriák közül kivárossá alakult.¹² Ez jellemző a vajdasági kisvárosokra is.

A kisvárosok kialakulásának fő motívumát a kereskedelmi útvonalak jelentették. Ez nagy mértékben kihatott az alföldi települések morfológiájára. A katonai térképek vizsgálatával és összehasonlításával a mai állapotokkal egyértelművé válik, hogy a szállítás, a monarchia „ellátása” volt az alföldi települések fő feladata. A 1889-ben átadják a Horgos – Zenta vasút vonalat ezzel Vajdaság is bekerül az ország véráramába, 1897-ben pedig a Szeged – Karlova vonalat avatták fel megerősítve Vajdaság pozícióját. (Az országos jelentőségű főutak azonban nem csak a kereskedelem miatt voltak kiemelkedően fontosak. Ahogy a nevük is mondja, országos jelentőségük révén az állam tartotta fenn és rendezte őket. Ezért általában ezek mentén létesültek temetők, miután Mária Terézia betiltotta a templom melletti temetőket.)

A települések szerkezetének evolúciója több lépcsőben zajlott, amely fokozatosan duzzasztotta a népességszámot, amely lassan formálni kezdte az egyes települések arculatát valamint a településhálózatot is.

VAJDASÁGI KISVÁROSOK – ALKÖZPONTOK

A dolgozat a Tisza menti magyarlakta kisvárosok elemzését tűzte ki céljául, azaz a település feltérképezését főutcájuk segítségével. A vajdasági Tisza menti kisvárosok jellemzően párossával alakultak ki. A kisváros kategóriára koncentrálva elmondhatjuk, hogy Titel kivételével településpárok alkotják a folyóparti településhálózatot. A Tisza menti kisvárosok, a múltból kiindulva és a jelenkori fejlődési tendenciákat, szükségleteket figyelembe véve, egy-egy adott városhiányos térség (al)központjaivá váltak. Óvatosan fogalmazva azt is mondhatjuk, hogy a kisvárosok átvették a hajdani mezővárosok alközponti szerepét. A központi jellegből fakadó intenzívebb fejlődés nem csupán a kisváros fejlődését segíti, hanem a vidék, a falvak életben maradására is nagy hatással van. Bár a hagyományos településkutatás hajlamos „megfeledkezni”

¹² Szabó Imre: Magyarország településszerkezetének rövid története

a kisvárosi kategóriáról, mégis az utóbbi évtizedekben egyre több tanulmány foglalkozik a témával.¹³

Kutatásom egyik alapvető célja, hogy bizonyítást nyerjen a hipotézis, miszerint „a település tükrözi a főutca”. A falu, vagy város főutcája nemcsak a település kulturális lenyomata, hanem a lelke is, ide tömörülnek a központi funkciók, az üzletek és vendéglátó egységek zöme. A főutca, a település legjelentősebb utcájának köznyelvi neve, de gyakran hivatalos elnevezése is. Tükrözi a települést meghatározó tényezőket, olvashatóvá teszi az adott társadalom történelmét, kulturális-, építkezési-, gazdálkodási szokásait. Megjeleníti a település formálódására kiható természeti és társadalmi tényezőket. A főutca részletes vizsgálatával megismerhetjük mind a település szerkezetét, fejlődését, változását a történelem során, mind az élet hétköznapjait.

A vajdasági Tisza menti települések történeti térképeit vizsgálva megállapítható, hogy főutcáik a révátkelő – templom uralta főtér – temető vonalát követik. Ebből kiderül a vallás domináns szerepe az emberek életében, ezt bizonyítja az is, hogy egészen a 17. század végéig az emberek nem nacionalitás alapján azonosították magukat, hanem rang és vallási hovatartozás alapján. (Rózsa Péter történész) az évszázadokon át tartó azonosítási módszer belénk-ivódott és akkor is ha mára ez elavult, a településeket a hatalom szimbóluma, a község háza, illetve a szakrális létesítmények alapján ismerjük fel, melyek a történelem során szinonimák lettek a településközponttal. Vagyis ha az emberek azonosítani akarnak egy helyet olyan épületekhez fogják azokat viszonyítani amik (többé kevésbé) mindenki számára ismertek, és ugyanazt jelentik. Vagyis ha templom, akkor magas, tornyos szakrális építmény ami magasan emelkedik a központi tér fölé.

Az ember mindig a kiemelkedő fontosságú történések helyszínéhez kötődik. A központ általában az ismertet jelenti, ezért gyakran azonosítjuk a településeket azok főterével, illetve főutcájával. Az ember a helyet, a környezetet nem önmagában létező tényként éli meg, hanem szorosan összekapcsolja az ott zajló cselekvésekkel. Egy tér főtérre vagy egy utca főutcává válása nem csak a helyzetétől függ, illetve a kezdő- és végpontjától, nem lényeges, hogy a település matematikai központjában található vagy sem, a központ vagy a főutca az ott megjelenő funkciók miatt válik azzá, ami. A főutca, melyet a határoló épületek, a forgalmi sávok és

¹³ Bácskai Vera : Városok Magyarországon az iparosodás előtt, Budapest: Osiris Kiadó,2002;
Pirisi G. 2008: Kisvárosok differenciálódása társadalmi mutatók alapján, 2008;

parkolók, gyalogutak, zöldsávok határoznak meg, egy „kültéri szobát” képez. Nyugodtan elmondható, hogy az utca, különösen a főutca az emberi találkozások helyszíne.

A főutca a tükör szerepében többszörösen megjelenik. Ahoz, hogy megértsük a tükör szerepét, először is tisztáznunk kell a tükör jelentését. Az ókorban a tükör a lelket jelképezte. Erre a tényre épít a tanulmány, ugyanis azzal, hogy a település főutcáját vizsgálja egyben a fő útőerét, lelkét, lényegét vizsgálja. A település főutcája tükrözi a település építészeti arculatát, bemutatja, hogy miként hatottak a különböző természeti és társadalmi tényezők a település alakulására. Az építészeti karakter mellett leolvashatók még a lakosság kulturális szokásai, történelme, a beépítés és telekhasználat és ezáltal a lakosok gazdasági és társadalmi pozíciója.

Az első városias településekről a 12-13. századból fennmaradt oklevelekből tudunk. A mezővárosok, mezővárosi rangok elszaporodását a 15. századra tehetjük, ekkor már érezhető a különbség a főleg kereskedelemmel és iparral foglalkozó városok (civitas) és az agrárjellegüket megőrző mezővárosok (oppidumok) között.

TISZA MENTI KISVÁROSOK – IKERTELEPÜLÉSEK

A négy vajdasági településpár: Magyarkanizsa-Törökkanizsa, Zenta-Csóka, Ada-Padé és Óbecse-Törökbecse.

Megfigyelhető, hogy a településpárok elhelyezkedése nem szimmetrikus a szimmetriatengelyként szolgáló folyóhoz viszonyítva. Ez az „elcsúszás” különbözőképpen hatott a folyó menti települések főutcavonalára illetve központi terére.

Az ikertelepülések “elcsúszása” a folyóhoz viszonyítva

A katonai felmérések térképeit vizsgálva egy sematikus model rajzolódik ki, mely magyarázza a Tisza menti kisvárosok főutca vonalainak kialakulását. A „képlet” szerint a főutca felfüzi a temetőt, a templom uralta főteret (központi teret) és a révátkelőt megteremtve ezzel a település fő tengelyét, mely tanulmányozásával megismerhetjük a település „lelkét”. A mai állapotok azonban jelentősen eltérnek a történeti térképekből kivont „képlettől”. A főutca, a település már nem az egyház dominanciájának van alárendelve. A mai főutca sokkal inkább a főtér egyfajta enyúlása a vasút felé. Az azonban vitathatatlan, hogy az excentrikusan elhelyezkedő főtérrel közvetlek kapcsolata van. A települések történelmét megvizsgálva kiderül, hogy javarészt már a 12-13. századból fennmaradt írásos dokumentum említi, legtöbbször valamilyen egyházi birtok kapcsán.

A vajdasági ikertelepülések történelme:

Magyarkanizsa

„Régtől fogva tudott dolog, hogy a legelső civilizációk kialakulását a folyóvizek, vízpartok mellett megtelepedő és élőhelyet kialakító emberek közösségének teremtő ereje hozta életre. Az évtizedekkel ezelőtt megkezdett és a napjainkban is kisebb-nagyobb megszakításokkal, de folyamatosan tartó régészeti feltáró ásatások eredménye – többek között - az a számtalan, időnként páratlanul érdekes és izgalmas lelet is, amelyek tudományosan igazolják azt a történelmi tényt, hogy a jelenlegi Magyarkanizsa helyén legalább a bronzkortól, de valószínűsíthetően jóval korábbi időkből folyamatos emberi jelenlét mutatható ki a Tisza és az egykori Körös-patak torkolatánál.

A folyóvíz közelsége az életet, a fönmaradást jelentette minden itt megtelepedő elődünknek. Ez a terület az ősidők kódébe vesző emberemlékezet óta a délkeletről-északnyugatnak tartó természetes kereskedelmi útvonal kiemelt fontosságú állomása volt. A kisázsiai mediterrán térségtől az Atlanti óceánig húzóódó több ezer kilométer hosszú útvonal ezen a tájon keresztezte a Tisza medrét, itt alakult ki az átkelőhely a bővizű folyam által homokból és egyéb hordalékból lerakott gázlóján. A Tisza jobb és bal partját összekötő gázlón akár megrakodott szekerekkel, igavonó állatokkal is át lehetett kelni. Az itt élőknek a stratégiaileg fontos és biztonságot nyújtó földvár védelme mellett a réveknél szokásos illetekekből is megélhetést biztosított a forgalmas folyóparti góc. A bronzkorban csereárukért, főleg sóért, prémekért, vagy a korra jellemző tengerparti luxuscikkekért segítették, szállásolták az utazókat, de már a római hódítást követően a vámokat és adókat a birodalomban használt pénznemekben határozták meg. A sírokban talált érmék és ékszerek tanúsítják azt, hogy messze földről is a Tisza mellé keveredtek olyan kézműves áruk, féldrágakövek, nemes fémből készített ékszerek, amelyek származási helye valamelyik tengerparton található.” Pósa Károly

A legújabb régészeti leletek tanúsága szerint Kanizsa folyóparti részén a bronzkorig visszamenőleg található települések nyomai. Az őskori emberi települések kialakulását a vidék felszíni adottságai, vízbősége magyarázza, valamint az a tény, hogy a Maros torkolata alatt itt volt a Tisza egyik legkorábbról ismert átkelőhelye, réve.

A Tisza révje mellett a római, majd a népvándorlási korban az átkelést biztosítandó a természeti táj legmagasabb pontján őrhely, majd a Tiszába ömlő patak torkolatánál földvár létesült.

A patak a 9. században az akkor itt élő szlávoktól nyert nevet, ami a magyar honfoglalás után az első írott forrásokban Cnesa, illetve Kenesa alakban jelentkezik, és egyike azon szláv helyneveknek, amelyek a Tisza mentén fennmaradtak.

Az okleveles források szerint Kanizsa a magyar honfoglalás után fejedelmi birtok lehetett, amelyet egy 1093-ban keltezett oklevél már a pannonhalmi bencés apátság birtokaként tüntet föl. Kanizsát Anonymus elbeszélő forrásai is említik. Ez a forrás azt bizonyítja, hogy Kanizsa a 13. század elején már ismert tiszai átkelőhely volt.

Régi pontonhíd a Tiszán ¹⁴

A tatár betörés idején a Tisza mellékét dúló hódítók Kanizsát is elpusztíthatták, mert majd száz évig nem említik a történelmi források; de 1335-ben ismét megjelenik, mint Villa Canysa, azaz Kanizsa falu.

17. század második felében Kanizsát teljesen elhagyta a szerb lakosság is, csak a régi földvár pusztuló sáncai emelkedtek még ki az elvaduló természeti tájból. De ekkor már a török hatalom is leáldozóban volt, s rövidesen megkezdődött e területekről való kivonulása. A kanizsai és a martonosi sáncot, amelyet a bécsi haditanács 1700-ban betagosított a Tisza menti határőrvidék szervezetébe. Az ismét betelepített kanizsai sánc, amelyet a török időkben Földvárnak neveztek (Feudvar, 1560.) ekkor kapja az Ókanizsa (Vetus-, Alt-, Stara) nevet. A 18. század elején a törököt a Tisza bal (bánsági) oldaláról is kiűzték, így megszűnt az határnak lenni, ezért a Tiszán inneni határőrvidéket 1741-ben feloszlatták, majd 1751-ben „polgárosították”. Az

¹⁴ http://magyarkanizsa.blogspot.hu/2011_06_01_archive.html

elvándorolt szerb határőrök pótlására a Magyar Kamara az északibb megyékből magyarokat telepít vissza a Tisza melletti helységekbe: Kanizsára 1753-ban. Ez időtől fogva Ókanizsa a lakossága túlnyomó többsége miatt Magyarkanizsa néven is ismeretes (míg a Tiszán szomszédos Rév-, majd Kiskanizsa 1699 után kapja a „Török” jelzöt, amelyet a magyar helynévhasználat 1718. után is, mind a mai napig megtartott).

A 19. század első felében a Tisza menti kiváltságos koronakerület részeként Kanizsa gyorsan fejlődött de lemaradt a délről szomszédos Zenta mögött. Észak felől a mocsaras patak szeszélyes medre, délről viszont a hatalmas rét szorította be a Tisza szögletébe; a határa a település nyugati oldalán szikes, szántója kevés. A valójában földművelésre, belterjesebb gazdálkodásra alkalmas terület a településtől jó 12-15 kilométerre, az ún. „Orompartok” szegélyénél kezdődött.

Az Orompart Zentánál

A térföldrajzi viszonyok sajátosságai miatt a város határában ugyan nagy kiterjedésű tanyavilág létezik, de azok nem vettek részt olyan tevékenyen a mezőváros életében. Viszont Kanizsát tiszai révje, a Szabadka-Temesvár postaút áthaladása forgalmassá tette.

Törökkanizsa

A mai Bánát elfoglalásáról írott emlékeket találhatunk a Gesta Hungarorumban. Árpád vezér 896-ban három hadvezért küldött Bánát elfoglalására, akik Kenesnél keltek át a Tiszán, ami voltaképpen a mai Törökkanizsa. Ez azt bizonyítja, hogy Törökkanizsa már akkor lakott település volt és, hogy itt volt az átkelőhely a Tiszán.

Már Béla király névtelen jegyzője is megemlékezik e helységről. Előadása szerint, a Délvidék elfoglalására kiküldött Bodid, Kadocsa és Bojta vezérek Kenesdnál (a Kanizsa név legősibb alakja) hajóztak át a Tiszán. A Gellért-legenda szerint pedig, mikor Ajtony Szent István király uralkodása alatt visszaverte Csanád vezér első támadását, ennek hadai Kanizsáig vonultak vissza. Szent István idejében Révkanizsán volt a királyi sóraktár, ami nagy szó volt abban az időben, mert a só a keresett árucikkek listáján szerepelt. Kanizsa a 13. Században már jelentős helység volt és korán kereskedelmi gócponttá és várossá fejlődött. 1329-ben már hetipiaca is volt. Idővel a település áttért a Tisza jobb partjára is, s ebből a részből külön falu keletkezett, melyről 1367-ben van első ízben adatunk.

A mohácsi vész után Rév-Kanizsa török uralom alá került. 1542-ben itt szállította át hadait a begler bég. A törökök kiűzetése után kezdték a helységet Török-Kanizsának nevezni. 1718-ban Török-Kanizsát a csanádi kerületbe, 1779-ben pedig Torontál vármegyébe kebelezték. 1753-ban a temesvári igazgatóság a helység nevét Josefsdorfra akarta változtatni, de helyette a mellette keletkezett telep vette fel a Jozsefova nevet.

Jozsefova a II. és a III. katonai felmérés térképén és a mai állapot

Törökkanizsa mint közigazgatási központ 1783-ban kiváltságot kapott a szabad kereskedelemre, majd 1832-ben mezővárosi rangot is kapott, évi 3 vásár és rendszeres hetipiaca (szerda) megtartásának a jogával.

1889-ben Törökkanizsán lecsapoló társulat alakult abból a célból, hogy Törökkanizsa és Oroszlámos községes határaitban 15.300 magyar holdnyi területről a belső vizeket levezesse.

A lecsapolt terület a II. és a III. katonei felmérés térképén 1889 előtt

Törökkanizsa 1897-ben a Szeged-Karlova vasútvonal megnyitásával vasúti kapcsolatot kapott, mellyel bekerül az ország vérkeringésébe.

Zenta

Zenta városa a középkor elején már fennállt, annak köszönhetően, hogy ezen a területen kiváló átkelőhelye van a Tiszának. Az első írásos emlék, amelyben megemlítik a nevét egy a II. András Árpád-házi király uralkodása alatt kiállított 1216-beli oklevél. A dokumentum, mint fontos tiszai átkelőhelyet említi az akkor még Zyntharew (Zentarév) néven ismert települést. Zentarév a város történelmi elődje, területileg a mai várostól délre helyezkedett el. Ezen a területen a régmúltban számos őskori leletre, bronz- és agyagtárgyakra bukkantak.

Földrajzi helyzetének köszönhetően Dél-Magyarország fontos kereskedelmi csomópontjává lett. Az 1526. évi mohácsi csata után a sereg egy része a Duna, a másik a Tisza mentén vonul vissza elpusztítva az útjukba eső településeket, mely dúlásnak Zenta is áldozatul esett. A törökök 1541–42-ben hódítják meg véglegesen a Duna-Tisza közét, de a közigazgatást csak a szultán 1543. évi hadjáratának befejezése után szervezik meg a Tisza mentén.

A másfél évszázados török hódoltság megszűnte után 1702-től a Tisza mente (Martonostól Szenttamásig) katonai határőrvidék lesz egészen 1751-ig.

1855-ben elkezdődik a Tisza medrének szabályozása. Az 1867-es kiegyezés után a fejlődés megindul. 1889-ban megnyílik a Szabadka-Horgos-Zenta-Becse, illetve a Szabadka-Zenta vasútvonal, így a város is bekapcsolódik az országos hálózatba és a gazdasági vérkeringésbe.

1895-ben I. Ferenc József császár és király Zentára látogat, hogy meg szemlélje a környéken tartott hadgyakorlatot. A város milliós kölcsönt vesz fel és készül az uralkodó látogatására. Ezzel új korszak indul a város életében. Utcákat köveznek ki, a királyi látogatás maradandó

emlékeként utakat aszfaltoznak és bevezetik a villanyvilágítást, s ezzel Zenta városa az egész Délvidéken elsőnek kap elektromos világítást, mely akkor ritkaságszámba ment.

Csóka

Ásatási leletek bizonyítják, hogy már az őskorban emberek tanyái voltak az itteni síkságon látható halmok és az ú. n. Kremenyák földhát, a helység keleti szélén, egy bronzkori sír, melynek bronz-mellékletei voltak. Nevének régi alakja Csaka vagy Chaka, mely Borovszky szerint alighanem személynév, s később alakult át Csókává.

A Csanád nemzetség ősi birtokai közé tartozott.

1782-ben magyarok települtek ide, majd 1797-ben kieszközölte azt is, hogy a helység mezővárosi kiváltságokat kapjon.

A szerbeknek 1773 óta templomuk és iskolájuk is volt itt, II József türelmi rendeletének ellenére közterületre nézhetett e templom és tornya is volt. Feltehetően a határőrvidék fennartása érdekében jártak ezek az „engedmények” A római katolikusok számára Marczibányi Lőrincz, aki Csókán kastélyt is kezdett építtetni volt a helység utolsó földesura. 1785-ben itt káplánságot szervezett, mely 1808-ban plebániává alakult át. Marczibányi Lőrincz a templomot sok értékes egyházi edényvel és képpel látta el, melyeket a II. József császár uralkodása alatt eltörölt kolostorok készleteinek elárverezése alkalmával vásárolt össze. 1797-ben mezővárosi rangot kapott.

A mezővárosi rang megerősítését és az évi vásárok megtartásának jogát 1801-ben kapta meg.

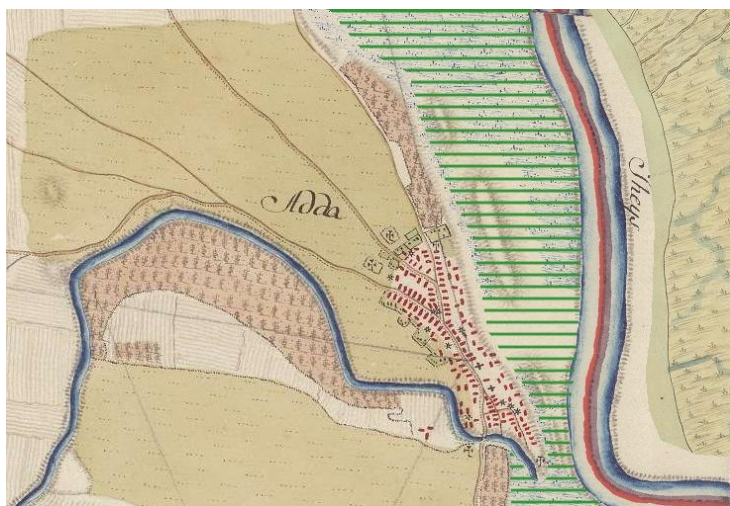
Ada

A régészeti kutatások szerint ez a vidék már a csiszolt kőkorszakban lakott volt. Fellelhetők a rómaiak, hunok, avarok és szláv törzsek nyomai is.

A rendelkezésünkre álló legrégebb ismert magyar származású adat, egy 1198-ból származó dokumentum, amelyben Asszonyfalva néven említik. Ez a település a tatárjáráskor teljesen elpusztult. Az 1440-es okmányok megint említést tesznek a faluról, ami bizonyítja újjáéledését. Egy 1522-es adójegyzékből megtudhatjuk, hogy Asszonyfalva az újjáéledést követően, a mai Ada város körül húzódnak.

A 17. század végére az Asszonyfalva elnevezés eltűnik, és helyébe az Ada név kerül. A Tiszának annak idején nem volt állandó folyómedre, hanem több folyóágban folyt. A víz azonban egy dombot soha nem árasztott el. A nép sokszor menekült erre a szigetre a hódítók elől. Erről a szigetről az újonnan keletkezett települést is Szigetnek (törökül Ada) nevezték el.

A 18. század végén Osztrovo (*szerb ostrvo szigetet jelent*) végül Ada néven említik. – Adica, ahol ez a középkori település létesült valóban sziget volt és éppen ezért hadászati szempontból betölthette a határőr sánc feladatát.

Feltehetően azért kapta a település az Ada (Adica, Sziget) nevet mert, mint az első katonai felmérés térképéről leolvasható a Tisza nagy területeket árasztott el. A sraffal jelölt mocsaras lápos részből a szigetként kiemelkedő dombon alakult ki a település. A település vélt központi tere, ahol a templom állt és a sraffozott rész között ma 10m a szintkülönbség. Feltehetően ez a szám nem sokat változott az idők során.

1723–25. évi térképén a Tiszának a bácskai oldalán Ada-Hatta alakban szerepel. 1736-ban más okiratok is e kettős néven említik, mint határőri katonai sáncot.

A 17. század kezdetén létrehozták a katonai határőrvidéket, amelyhez Ada is hozzátartozott. Az osztrákok a határőrök toborzásánál elsősorban a helybéli szerb lakosokra támaszkodtak, de az 1690-ben Arsenije Černojević által e területekre települt szerbek is szép számban bekapcsolódtak a határőrök munkájába. Ezek a határőrök meglehetősen nagy előnyjogokat élveztek.

1791-ben a határőrvidék felszámolása után létrehozzák a tiszai koronakerületet, ami a határőrök előnyjogainak megnyirbálásával járt. Az elégedetlenség a határőröket e terület elhagyására készítette

A gazdasági fejlődés a 19. század folyamán indul el, és 1836-ban már mezővárosi rangot és címet is kapott.

egyik legrégebbi mezőgazdasági iskola. A település 1870-ben megváltotta magát a földesúri terhek alól.

Padé

Több mint 5000 éve lakott terület – a neolitikumtól, a római koron át a későbbi időkig található határában leletek.

1211-ben a mai Padétól délkeletre Morotva néven említenek egy kis, szerbek által lakott településről.

1552-ben török kézre került, ekkor lakosai eltűntek, helyükbe szerbek érkeztek. Morotva is szerb faluként szerepelt ebben a defterben. Ezekben az időkben verem- és paticsfalú házakat építettek melyeknek csak 1 helyisége volt. A leletek szerint búzát zabot rozst és árpát termesztettek. A törökök új növényi kultúrákat is hoztak a vidékre: megjelent a dohány és a kukorica.

1716-ban a török elhagyta a területet, de nem került vissza magyar fennhatóság alá, hanem osztrák tartomány lett. 1717-ben Padét 20, Morotvát 6 család lakta, de 1723-ban egy térkép Morotvát már lakatlan faluként tüntette fel.

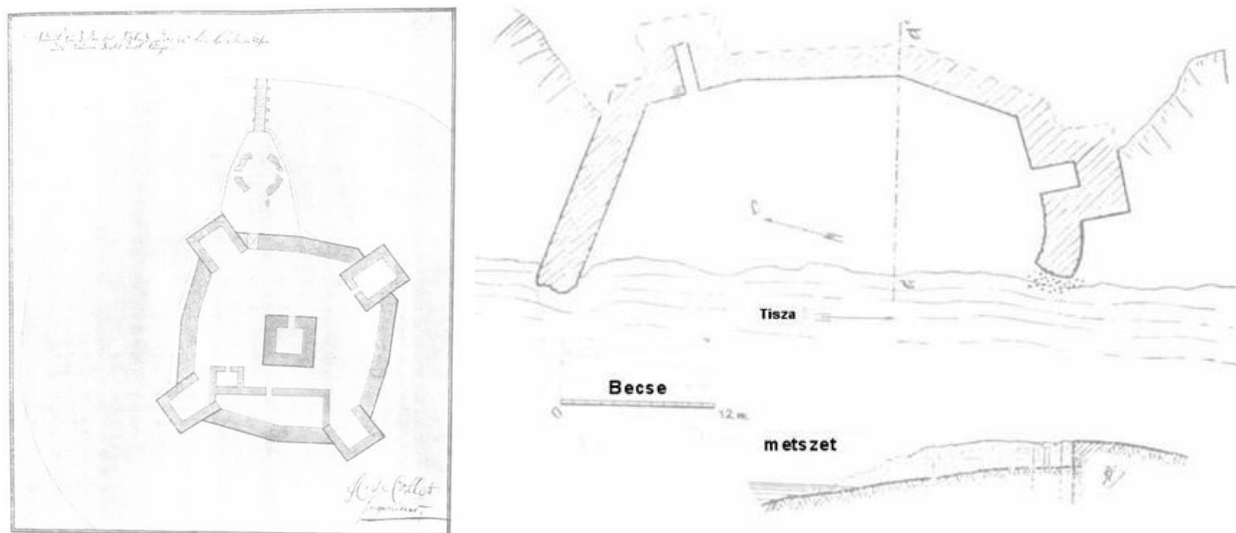
A 18. században elkezdődik a mocsarak lecsapolása a nagyobb termőterületek nyérése érdekében. Munkáshiány miatt Szeged környékéről magyarokat telepítenek be, majd újabb telepítésekre is sor kerül 1814-ben és 1839-ben. Ezek után épül a Szerb-Padé mellett a magyarok részére egy új település Újpadé (később Magyarpadé) néven.

Óbecse

Első írásos említése 1091-ből való Bechey néven, majd 1238-ból, amikor IV. Béla király Becse falut a fehérvári keresztieseknek adta.

Neve a régi Becse török-magyar személynévből származik, melynek jelentése kánya. Egyes kutatók véleménye szerint a becs szavunk avar eredetű, és olyan őrzőhelyet jelent melyet értéktárolásra használtak, főleg háborús időben.

A mai település középkori maradványaira még nem találtak rá, valószínű, hogy azok a jelenlegi város alatt vannak, ami megnehezíti a kutatásokat. Becsét először 1091-ben, majd 1238-ban oklevélben említik mint erődítményt, melyet IV. Béla ekkor adományozott a székesfehérvári szerzeteseknek (villa Wechey).

A becsei vár alaprajza (1701 Bécsi hadilevéltár archívumából) és metszete 1939-ből¹⁵

A becsei várat valószínűleg 1300–1320 között építették a székesfehérvári keresztes lovagok konventjének. A törökök 1551. szeptember 19-én foglalták el és a kezükön található 1688-ig. A karlócai béke előírása szerint 1701-ben lerombolják.

A vár ma a középkori Aracs és Törökbecse közti területen, a Tisza árterében található. A vár tartozékát képező település sorsa a váréval volt azonos, említették civitásként (mint királynéi birtok) és oppidumként is. A török hódoltság alatt városként említik (1567.). Ekkoriban a becsei nahije székhelyként, hane adóegységi besorolása volt, ahol keddenként rendszeres hetipiacot tartottak.

A 15. században kezdődött meg a Tisza két partján elterülő település különválási folyamata, az írásos forrásokból ugyanis arra következtethetünk, hogy a középkorban a két Becse még egy település lehetett (Óbecse és Törökbecse)..

¹⁵ Rudolf R. Smit, Gyorgye Boskovics: Középkori Várak a Vajdaságban, Bánáti Dunai Nyomda, Újvidék 1939

A török kori térképeken Becse nincs feltüntetve. A Tisza bácskai oldalán az 1553. évi térképen csak Földvár és Perlek, a túlsó parton pedig Bechew szerepel.

Óbecse az első katonai felmérés térképén, ahol jól látszik a mocsaras, lápos terület, a mai Kisrét. Ez terület 5-6 méterrel alacsonyabban fekszik a település központjától, így a „legbiztosabb hely”, ahol a központ kialakulhatott távolabb fekszik a folyótól és nem közvetlenül a parton helyezkedik el, mint Zenta esetében.

Óbecse 1889 augusztusában csatlakozott be a helyi vasútvonalakba, amikor is rendszeres összeköttetésben állt Zentával. Tíz évvel később, 1899-ben megépült az Újvidékig vezető vonal is, majd 1906-tól Verbászon keresztül megindult a vasúti közlekedés Zombor irányába is. A 19. század végére Óbecse a térség egyik legfontosabb mezőgazdasági központjává vált, az óbecsei búzát a pesti és a bécsi tőzsdén is jegyezték.

Törökbecse

Írásos emlékeink szerint a mai Óbecse és Törökbecse hajdan egy település voltak. A 15. század folyamán váltak ketté.

A 15. század elején Törökbecse szerb despoták birtokába került. A helység szintén a Tisza-szigetén épült és 1440-ben már városi kiváltságokat élvezett és vámos hely is volt. 1442-ben itt tartotta Torontál vármegye közgyűléseit.

1451-ben a vár és a város ismét Brankovics György birtokába, később Mátyás király birtokába került. A török hódoltság alatt nem pusztult el.

Az 1695. évi hadjárat alatt Frigyes Ágost választófejedelem táborozott Törökbecsén. 1820-ban a földesúr a szerb lakosság mellé Szeged tájról telepít a Susán városrészbe magyar gányókat, akiknek számát a közeli Borjasról betelepült szintén szegedi magyarok is gyarapították 1849-ben.

1886-ban a helység harmadrésze leégett; 1893-ban pedig a kolera pusztított. 1884-ben a vasútvonal kiépítésével fellendült a polgáriasodás. A gazdaságban is nagy előrehaladást jelentett, amikor kiépült a hajómegálló. 1872-ben Ferenc József császár hajója is kikötött itt.

A 19. század második felében igen élénk volt a gabona kereskedelme is a városnak, mert itt rakták a hajóra a bánáti búzát, amit Nyugat-Európába, Amerikába szállítottak. Így Törökbecse az Osztrák-Magyar Monarchia egyik legjelentősebb gabonakereskedelmi központja lett, ami lehetővé tette, hogy gazdag polgári réteg alakuljon ki. Megkezdődött a malmok építése, bankok alapítása és sok kereskedelmi és kisipari üzlet nyílt. 1907-ben téglá és cserépgyár létesült. Rohonczy Gedeon törökbecsei földbirtokos 1890 után a gyöngyszigeti földbirtokon honosította meg egy Észak-Afrikából hozott szőlőfajtát, amelyből a híres krokán bor készül.

TÖRTÉNETI TÉRKÉPEK VIZSGÁLATA

Ahoz, hogy megérthessük miért “kisebb horderejűek” a településpárok bánáti tagjai nélkülözhetetlen a történelem és a történelmi térképek tanulmányozása.

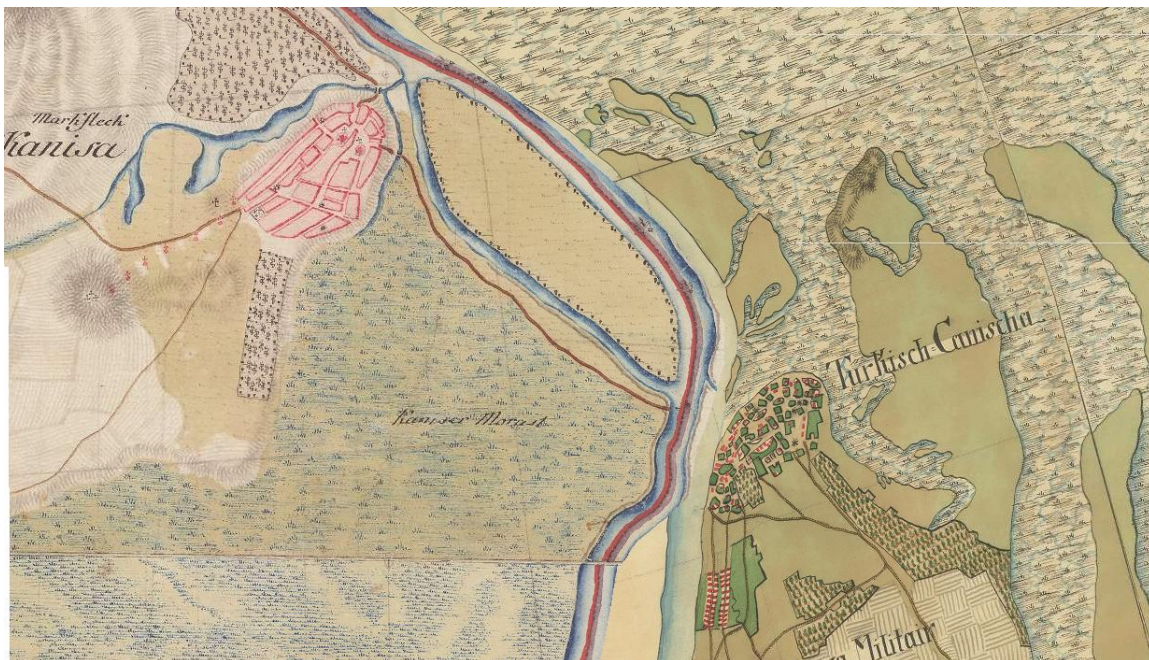
Az első katonai felmérés térképeit vizsgálva megfigyelhető, hogy a Tisza menti települések mind organikus alaprajzzal rendelkeznek, melyek a mai napig felismerhetők a bácskai településeknél. Érdekes megfigyelni, hogy a bánáti települések alaprajza teljesen átalakult az idők során. Vélhetően azért, mert a török uralom alól először a bácskai települések szabadultak fel. Az alábbi térképen jól látszik, hogy a felszabadító harcok során Bácska 1704-ig felszabadult a török uralom alól, azonban Bánát még évtizedekig török kézen maradt. Feltehetően ezért jelölik más színnel a bánáti településeket a katonai térképek.

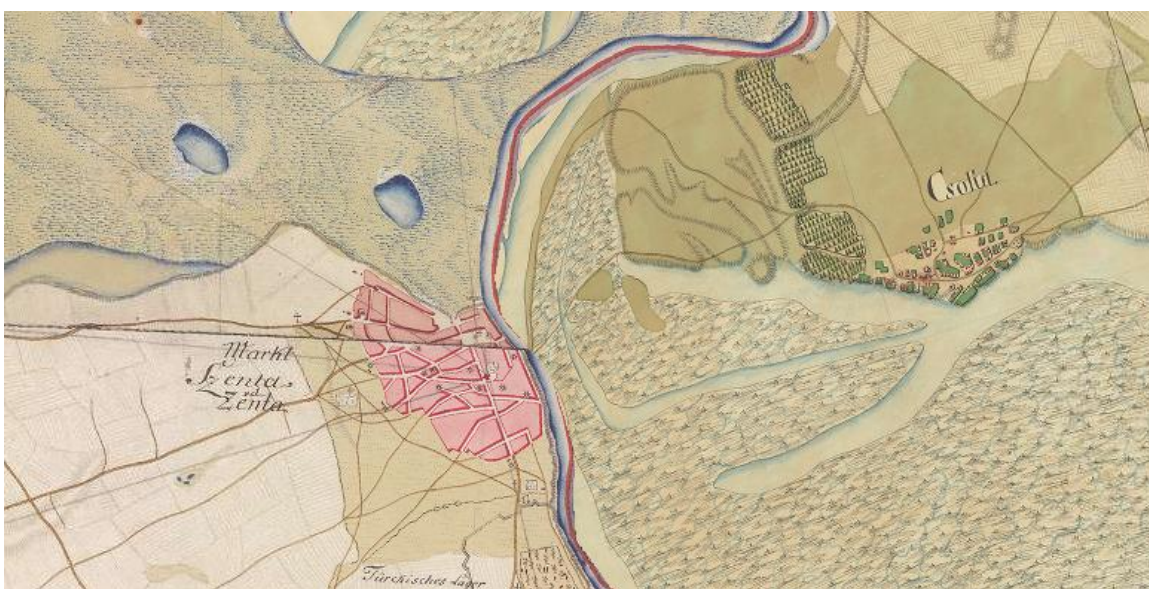
A török kiűzése az országból¹⁶

¹⁶ <http://tudasbazis.sulinet.hu>

Az első katonai felmérés térképei (1763-1787):

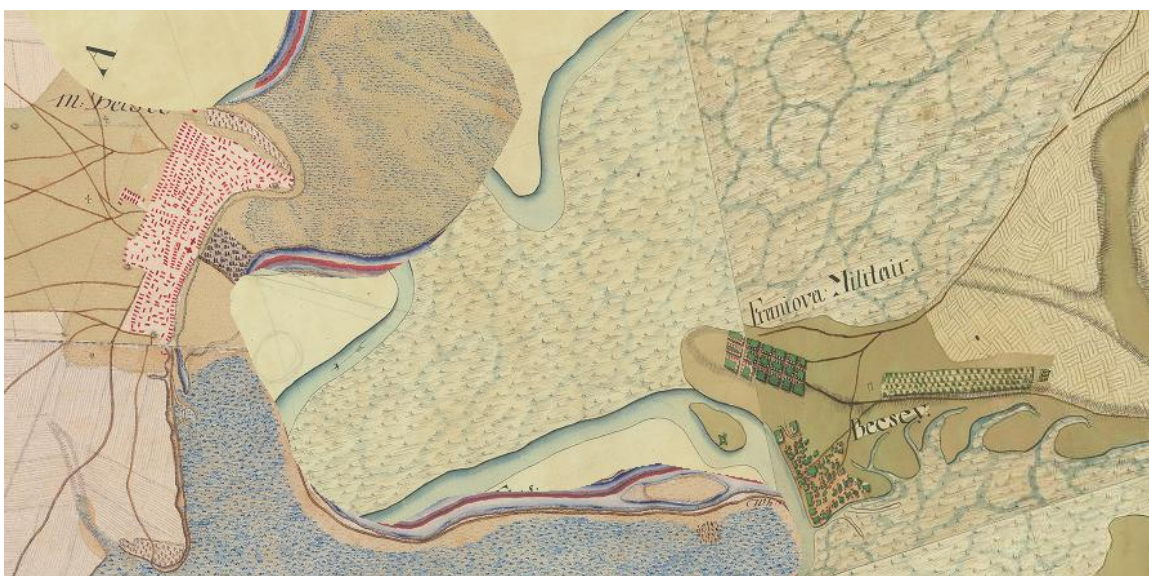
Magyarkanizsa – Törökkanizsa

Zenta – Csóka

Ada – Padé

Óbecse - Törökbecse

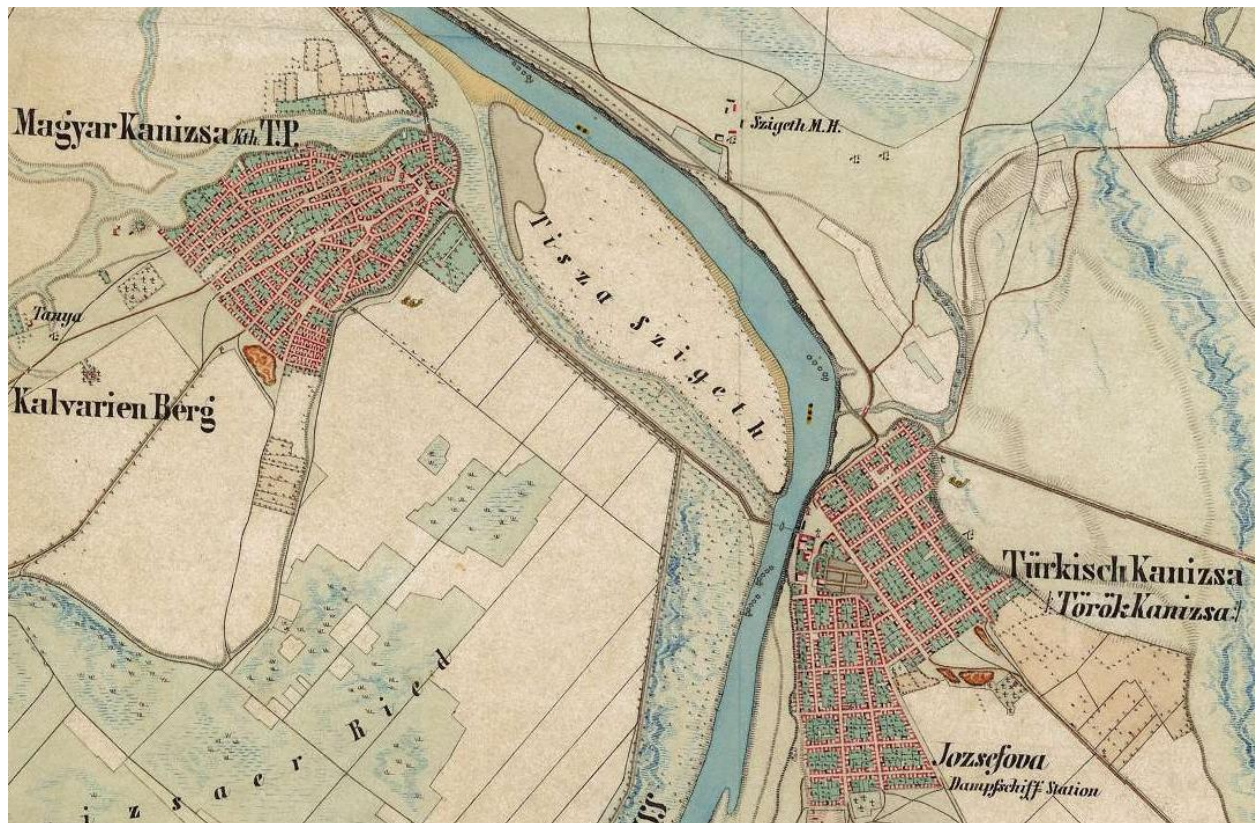
A térképekről leolvasható a fontos forgalmi útvonalak, melyek javarészt ma is ezen a nyomvonalon húzódnak. Látható továbbá a révátkelő és az hozzá vezető út. Adát és Padét kivéve minden településpárt rév köt össze. Ada és Padé feltehetően azért kivétel, mert széles mocsaras, lápos sáv választja el őket a folyótól. Így az átkelés nem biztonságos. A települések ugyanis mindig a legbiztosabb pontokon alakultak ki. Annak ellenére, hogy az Alföld mindannyiunk tudatában egy egyenletesen sík terület, mégis több tíz méternyi szintkülönbségekkel rendelkezik.

A magas, árvíztől védett területeken alakultak ki a településközpontok és a főbb útvonalak, ezért tudták évszázadokon keresztül megőrizni pozíciójukat.

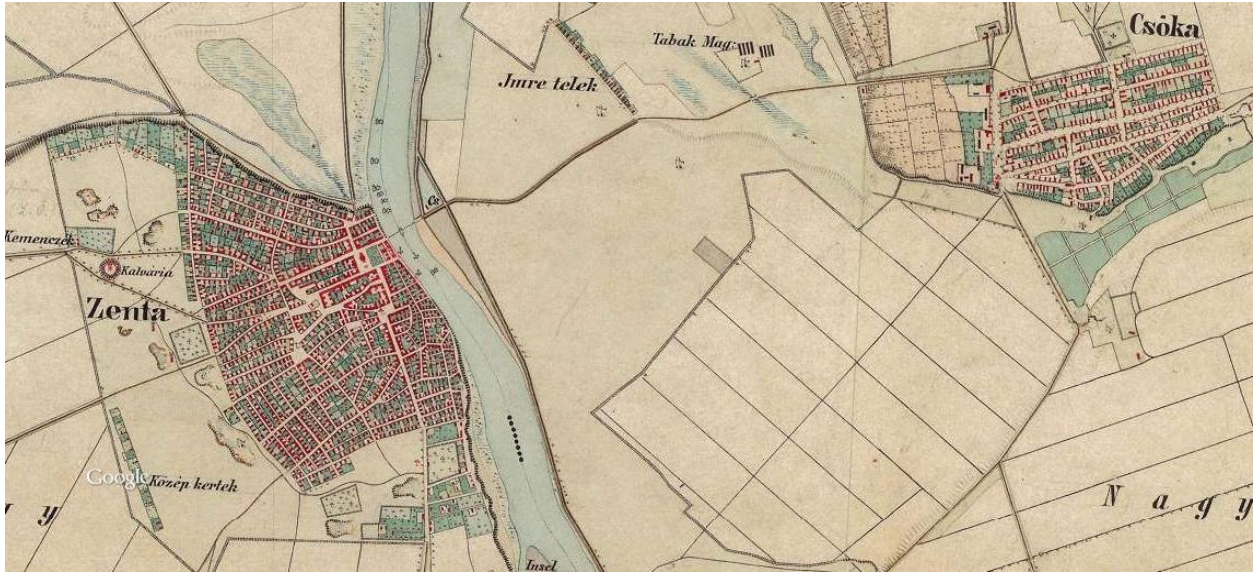
Az első és második katonai felmérés térképeit összehasonlítva szembetűnő a bánáti települések tervezett beépítése, az ortogonális utcahálózat. Azonban a fő útvonalak megmaradtak, ezehez alkalmazkodik a sakktáblaszerű utcahálózat, mely jól látszik az alábbi térképeken. A bácskai települések megőrizték az organikus településmagot viszont tervezett, sakktáblaszerű utcahálózattal bővültek, fejlődtek tovább. Ez olvasható le a harmadik katonai felmérés térképeiről is.

A második katonai felmérés térképei (1806-1869):

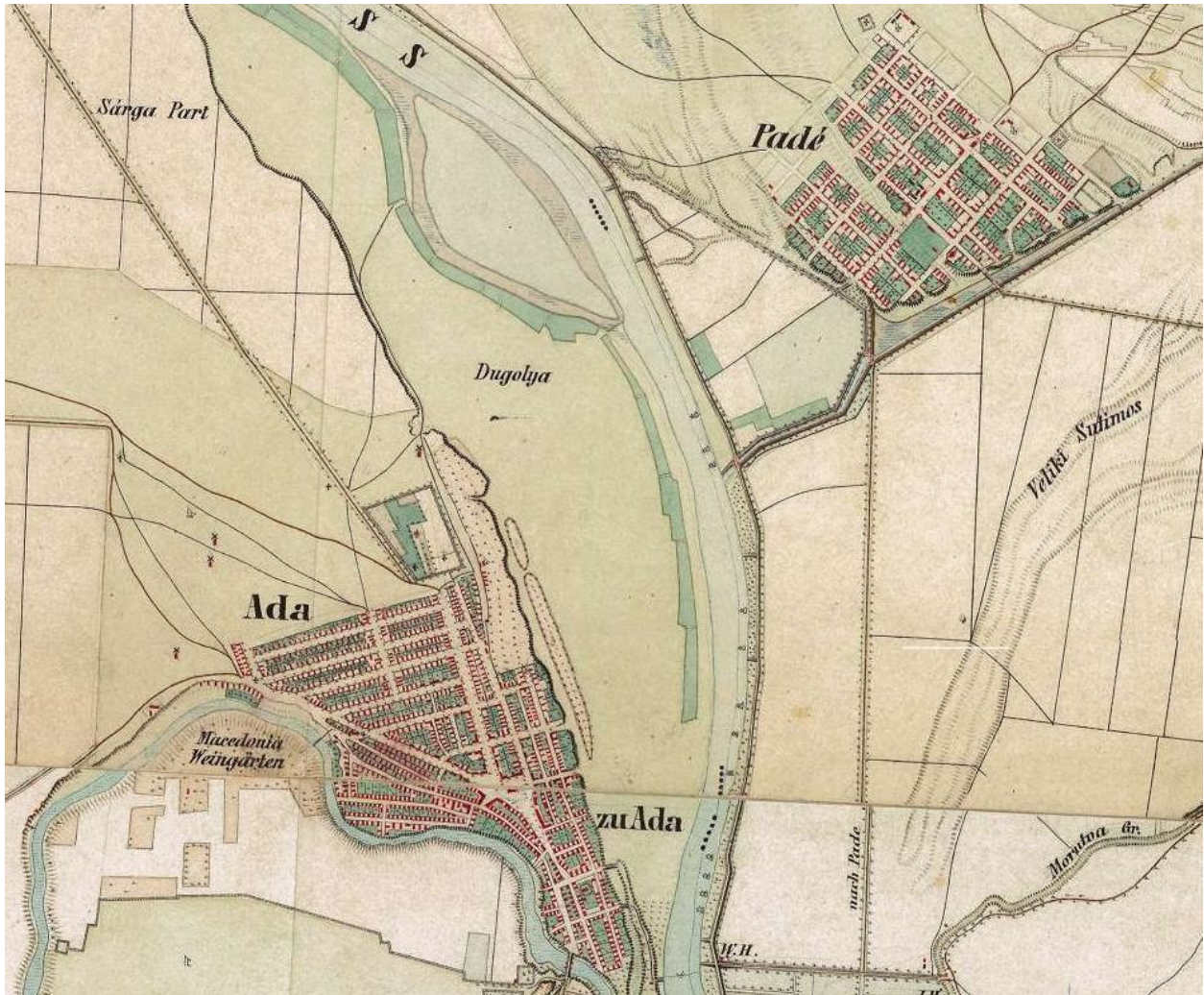
A térképekről leolvasható a beépítési forma, a főutca megkülönböztetett státusza, Zenta és Törökbecse főutcájának zárt sorú beépítése a legerőteljesebb de Kanizsa, Törökkanizsa, Óbecse főutcája is a zárt sorú beépítés felé halad.

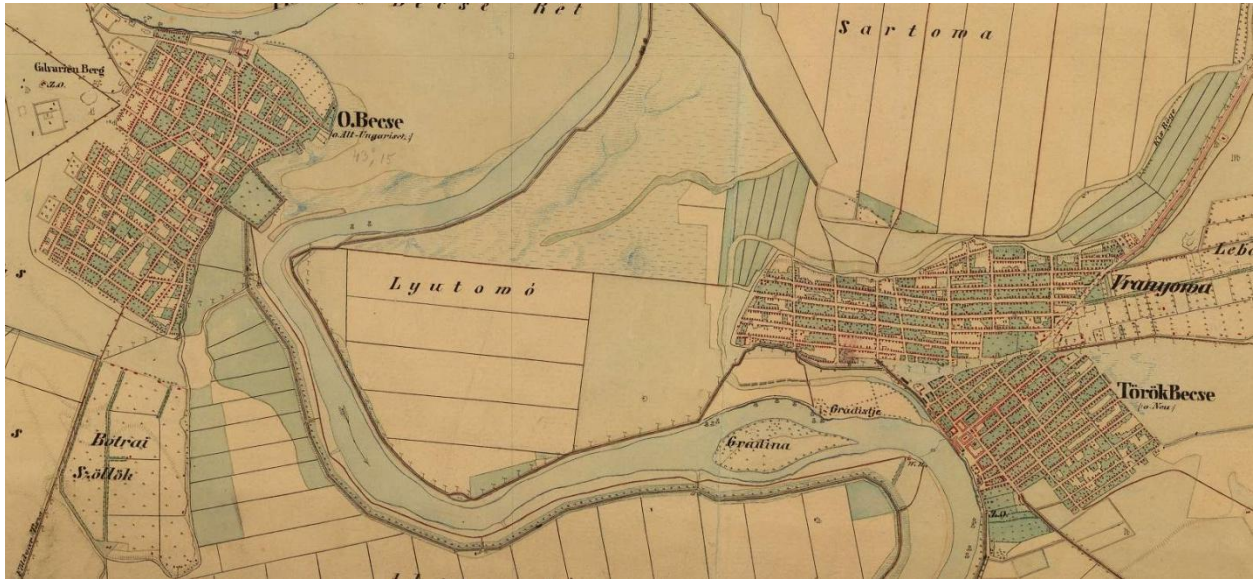
Kanizsa – Törökkanizsa

Zenta – Csóka

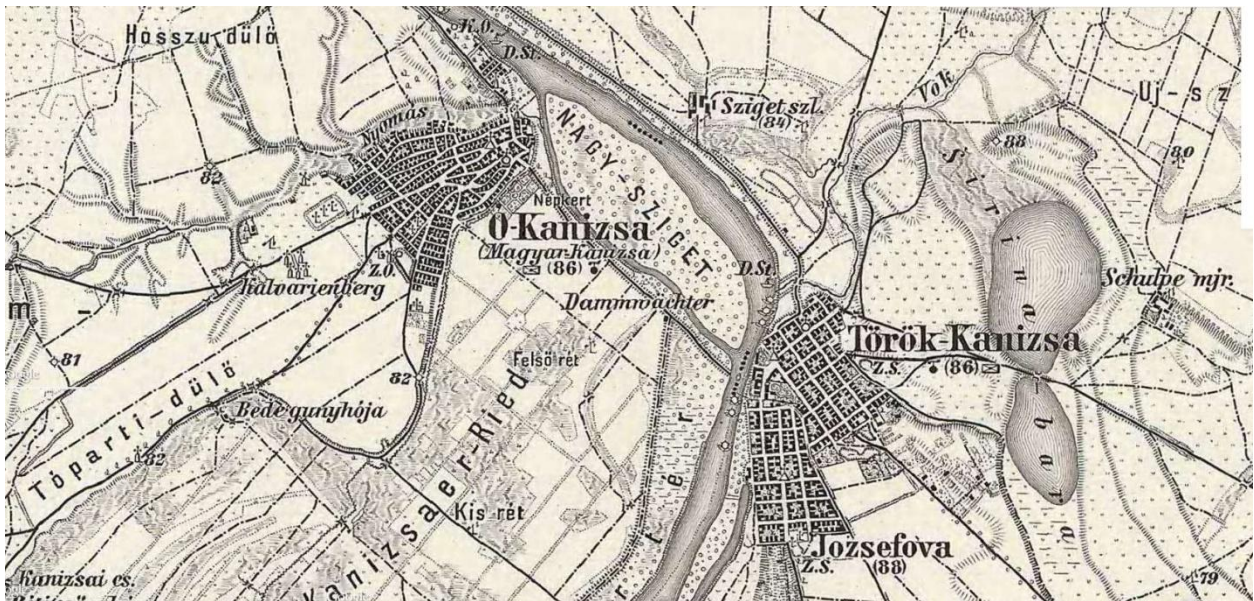

Ada – Padé

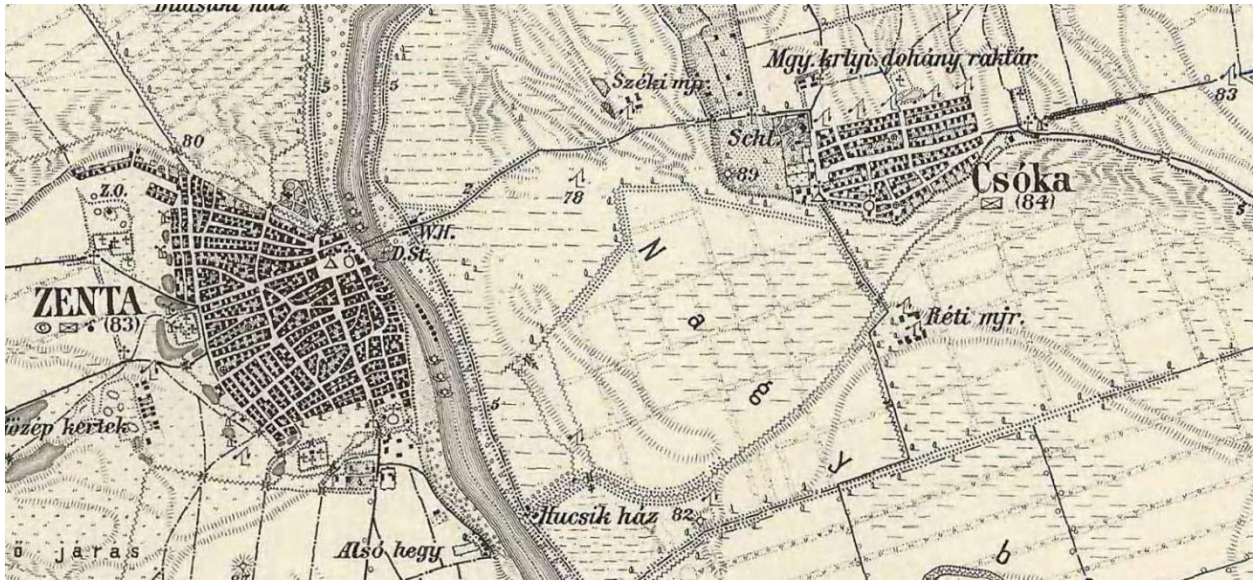

Óbecse – Törökbecse

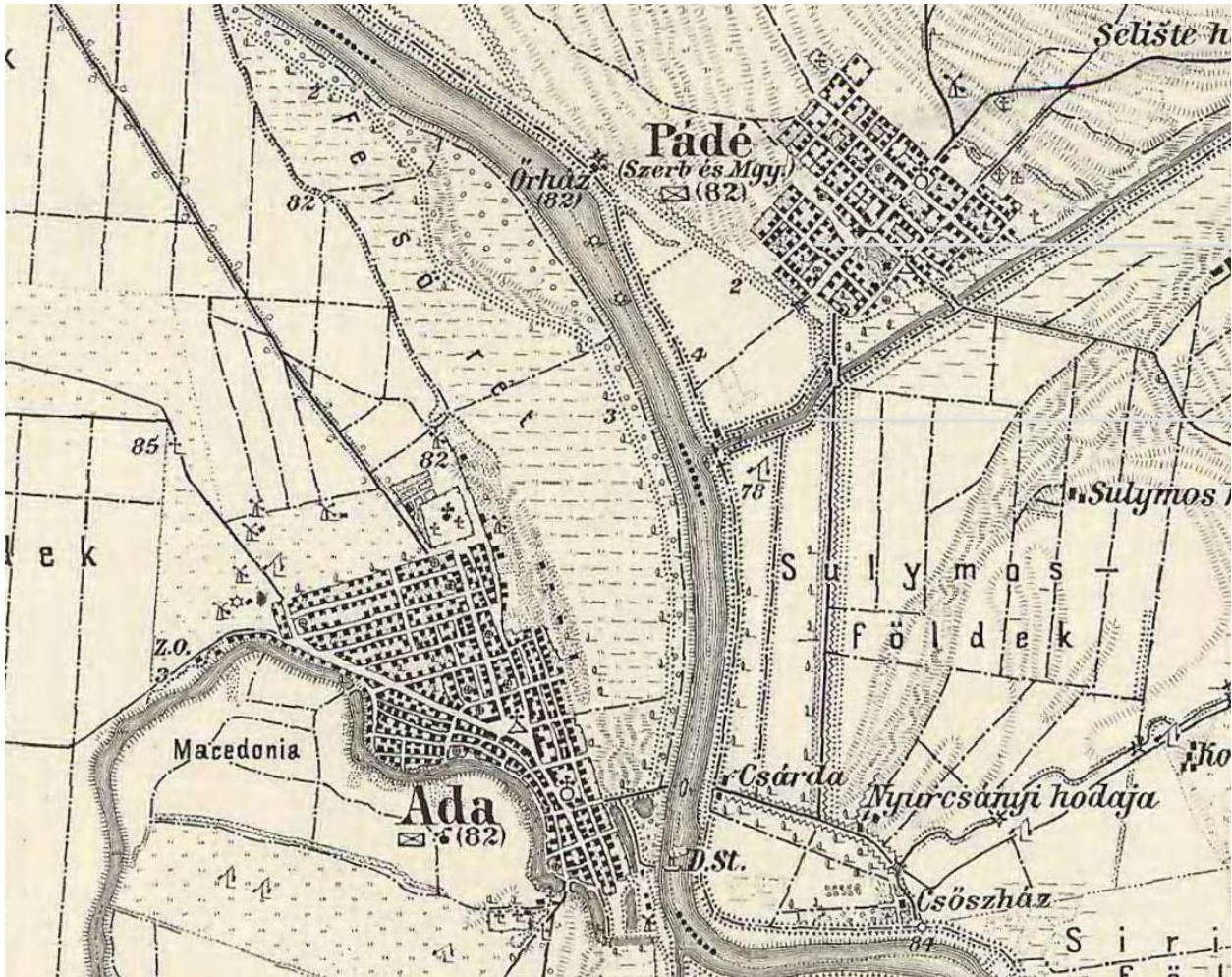
A harmadik katonai felmérés térképei (1869-1887):

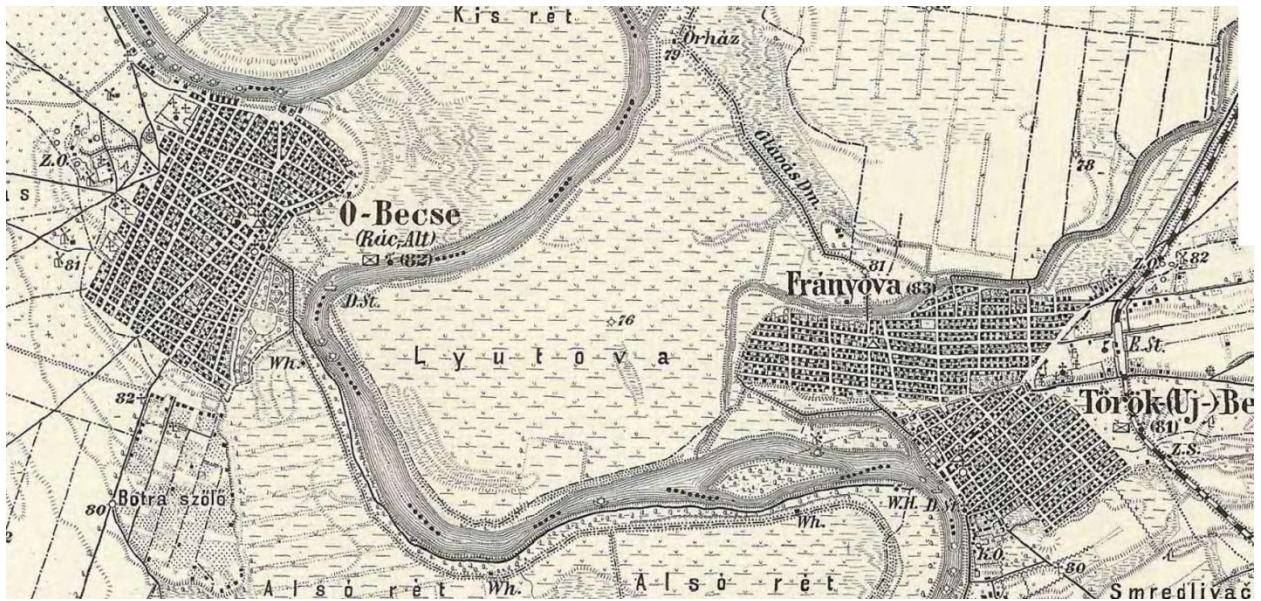
Kanizsa – Törökkanizsa

Zenta – Csóka

Ada – Padé

Óbecse – Törökbecse

A II. és III. katonai felmérés egy év sem telet el. 1869-ben befejeződött a második felmérés, ugyaebben az évben kezdődött a harmadik, ezért a térképel között nincs jelentős változás a települések fejlődése szempontjából. Viszont a rajzolási technika sokkal kifinomultabb, pontosabb így precízebb képet kapunk a beépítésről, a templomok, temetők és a révátelők helyéről.

Érdekes megfigyelni a második és harmadik katonai felmérés térképein a főutcák vonalát és összehasonlítani a mai településszerkezettel illetve a mai főutcákkal.

II. katonai felmérés
térképe

III. katonai felmérés
térképe

mai állapot

Magyarkanizsa

Törökkanizsa

Zenta

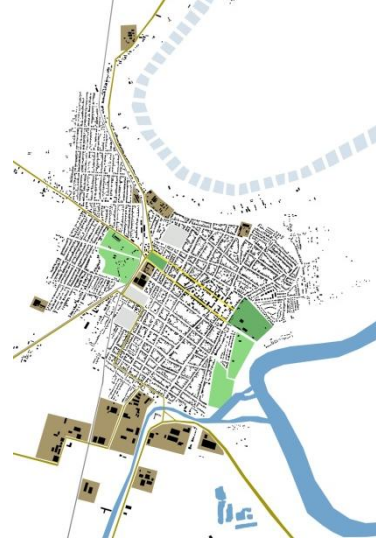
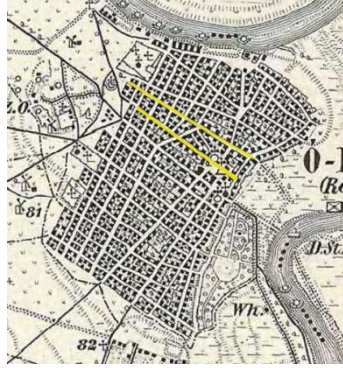
Csóka

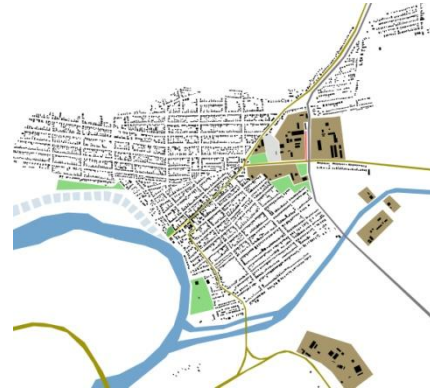
Ada

Padé

Óbecse

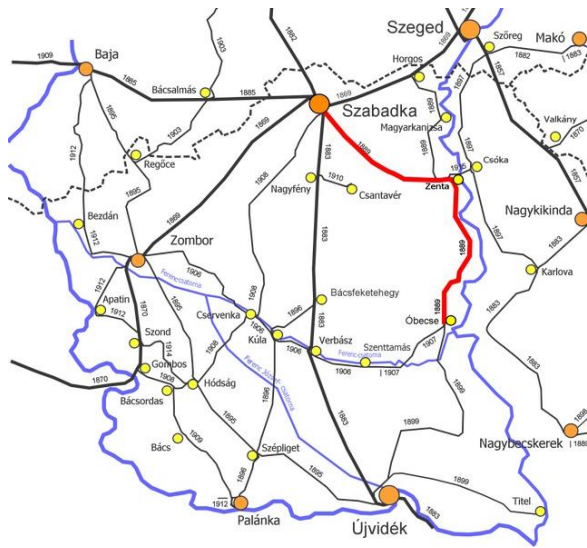
Törökbecse

A fenti térképelemzésekből, hogy Ada kivételével a főutcák nyomvonalai nem változtak az idők folyamán. A kérdés az, hogy ott, ahol változott, ott miért és miért ily módon. Ha jobban szemügyre vesszük Ada központját láthatjuk, hogy a központot kettészeli a Szeged – Újvidék főútvonal. A 60-as 70-es évek városalakító munkálatai egy új, a főút nyomvonalát követő főutcát kívántak létrehozni. Két-háromemeletes társasházak találhtók meg itt, közösségi funkciókkal a földszintjükön. Ám az erős áthaladó forgalom nem engedi “élni” az “új főutcát”, így a régi csak gyalogosoknak fentartott korzó, bár ellátottságát tekintve szegényebb az “új főutcnál” mégis sokkal előbb.

A másik település, mely kicsit “kilóg a sorból” Padé. Padé státusza falu, de történelmi múltja alapján a Tisza menti kisvárosok közé sorolható. Padé esetébe nem beszélhetünk tipikus kisvárosi központról, szerepét átveszi a főutca, amely a főút egy szakaszát képezi. Itt található a templom és a helyi közösség épülete.

Magyar-kanizsa	Török-kanizsa	Zenta	Csóka	Ada	Padé	Óbecse	Török-becse

A második katonai térkép vizsgálatából felállított temető – templom – rév képlet a vasút megjelenésével némiképp módosult. A temetőt, mint “végpontot” felváltja a vasútállomás és a főútak megjelenése. Ám, mint a fenti képekből kiderül, ez nem volt nagy kihatással a főutcák vonalára.

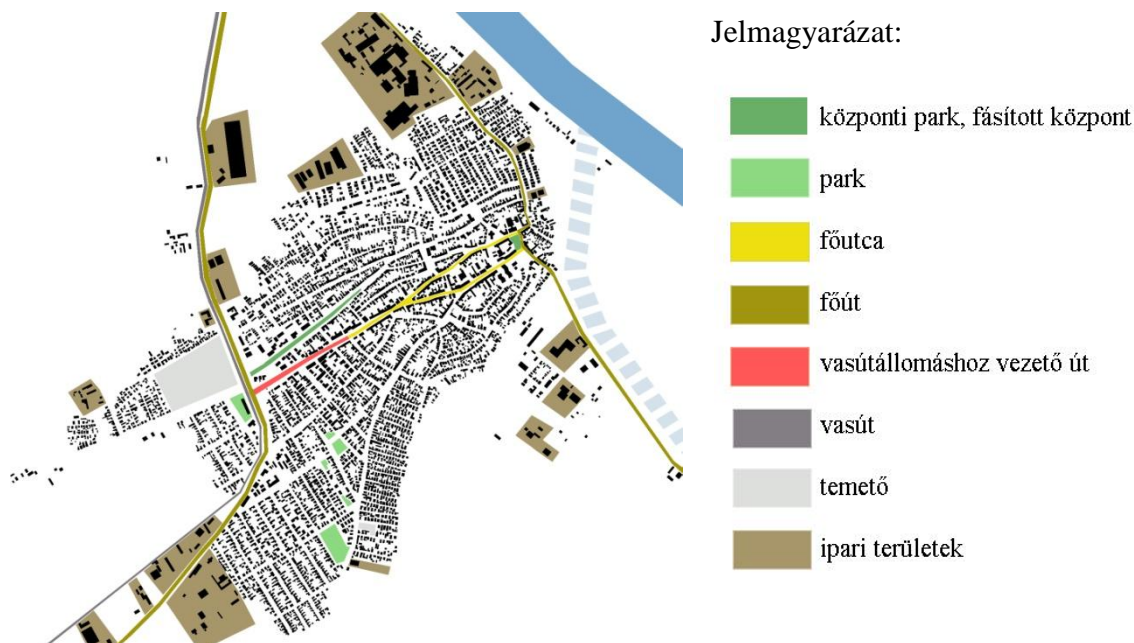
Az 1889-ben átadott Szabadka – Óbecse vasút vonala

Az 1897-ben átadott Szeged – Karlova vasút vonala

AZ IKERTELEPÜLÉSEK MA:

Magyarkanizsa:

Magyarkanizsa utcaszerkezetéről leolvashatóak a településfejlődés lépcsőfokai a történelem során. Látszik, hogy egykor organikus utcahálózattal rendelkezett és nagyjából a mai központi területen helyezkedett el. Később, a 19.századtól gyors fejlődésnek indult településrészek már ortogonális, tervezett utcaszerkezettel rendelkeznek. A településközpont a folyó egykori mellékágához közel található. A városháza előtti park, a központ, 4-6 méterrel magasabban fekszik mint a település többi része. Ez a terület nagyjából a 17 – 18. századi településnek felel meg. Ezt a „magaslatot” követi nagyjából a két egymásba futó főutca is. Ez bizonyítja, hogy a települések mindig a legbiztosabb, árvízről legjobban védett területeken alakulnak ki.

Közüntézmények elhelyezkedése:

	Posta	Város-háza	Kultúr-otthon	Színház	Könyv-tár	Múzeum	Piac	Egészség-ház	Rendőr-ség	Tűzoltóság	Római kat. temp.	Ortodox temp.	temető
Főutca	+						+				+	+	+
Damjanich utca			+		+								
főtér		+							+				
egyéb				+		+		+		+			

Magyarkanizsa főutcája két párhuzamosan futó utcából áll (Főutca és Damjanich utca), melyek egy széles utcába futnak össze (Gesztenyefasor utca). A széles utca gesztenyefasorral szegélyezve kifut a vasútállomásig, illetve a temetőig. A párhuzamos utcák tipikus zárt sorú beépítése a Gesztenyefasoron fokozatosan felszakadozik, a szárazkapu bejáratos oldalházakat felváltják a szabadonálló családi házak.

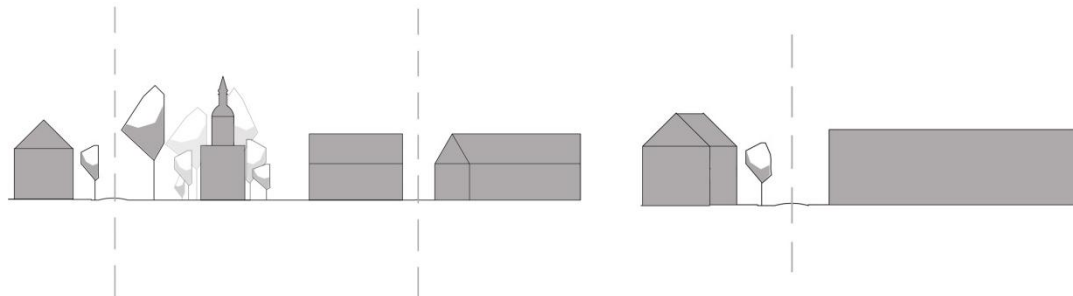
Főutca

Damjanich utca

Főutca

Damjanich utca és Főutca

Damjanich utca

Törökkanizsa:

Jelmagyarázat:

	központi park, fásított központ
	park
	főutca
	főút
	vasútállomáshoz vezető út
	vasút
	temető
	ipari területek

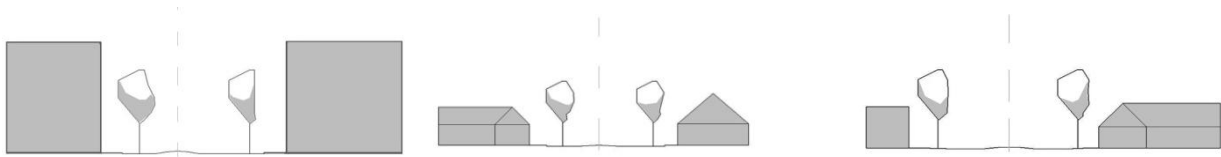
Magyarkanizsával ellentétben, ahol az utcaszerkezetből kiolvasható a település történeti fejlődése, Törökkanizsa ortogonális utcaszerkezete nem tükrözi a város történelmét. Azonban jól látszik, hogy az utcaháló két irányt követ. A délnyugati településrész Jozsefova, melynek kialakulásáról és nevének eredetéről fentebb már volt szó.

Annak ellenére, hogy a település morfológiailag nagyban különbözik párjától, Magyarkanizsától itt is nyomonkövethető az a domb – magaslát, árvízről védett terület ad helyet a központnak és a főutcának.

Törökkanizsa főutcája a központi parktól indul a vasútállomásig illetve a temetőig. A főutca utcaképét a zárt beépítés jellemzi, melyet patináns oldalházak alkotnak. A zárt sorú beépítés a temető felé haladva fokozatosan felszakad.

Közintézmények elhelyezkedése:

	Posta	Város-háza	Kultúr-otthon	Színház	Könyvtár	Múzeum	Piac	Egészség-ház	Rendőr-ség	Tűzoltóság	Római kat.tem	Ortodox tem.	temető
Kralja Perta i Karadordevica	+	+					+	+	+				+
főtér													
egyéb			+							+	+		

A főutca metszetei

Törökkanizsa főutcája:

Zenta:

Jelmagyarázat:

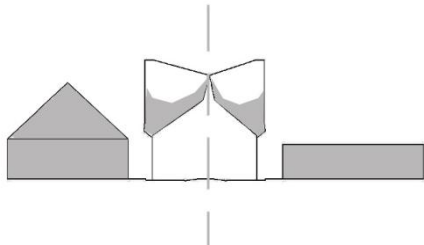
- központi park, fásított központ
- park
- főutca
- főút
- vasútállomáshoz vezető út
- vasút
- temető
- ipari területek

Zenta utcaszerkezetéről is leolvashatóak a településfejlődés különböző lépcsőfokai. Látszik, hogy egykor organikus utcahálózattal rendelkezett. Később, a 19. századtól gyors fejlődésnek indult településrészek már ortogonális, tervezett utcaszerkezettel rendelkeznek, melyek iránya alkalmazkodott az organikus rész „széleihez”. A településközpont a folyóhoz közel található. Ez a terület nagyjából a 17 – 18. századi településnek felel meg. A városháza előtti park, a központ, 3-6 méterrel magasabban fekszik mint a település többi része. Ezt a „magaslatot” követi nagyjából a két párhuzamos főutca is, melyek a folyótól távolodva a temető irányába húzódnak.

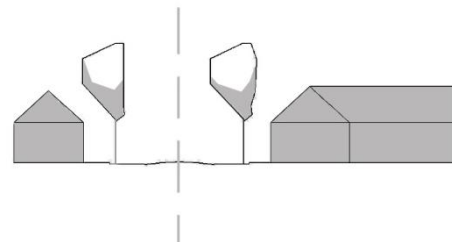
Közintézmények elhelyezkedése:

	Posta	Város-háza	Kultúr-otthon	Színház	Könyvtár	Múzeum	Piac	Egészség-ház	Rend-őrség	Tűzol-tóság	Római kat. tem.	Ortodox tem.	temető
Főutca							+		+				
Posta utca	+				+		+			+			
főtér		+		+		+					+		
egyéb								+				+	+

Zenta főutcája két párhuzamosan futó utcából áll (Főutca és Posta utca), melyek a Tiszától a temető és a vasútállomás felé húzódnak. Mindkét főutcat fasorok szegélyeznek, melyek „tetőként” borítják be a Posta utcát.

A Posta utca sematikus metszete

A Főutca sematikus metszete

Posta utca

Főutca

Csóka:

Jelmagyarázat:

	központi park, fásított központ
	park
	főutca
	főút
	vasútállomáshoz vezető út
	vasút
	temető
	ipari területek

Törökkanizsához hasonlóan, ahol az ortogonális utcaszerkezet nem tükrözi a város történelmét, Csóka is ortogonális utcahálóval rendelkezik. Annak ellenére, hogy a település morfológiailag nagyban különbözik párjától, Zentától itt is nyomonkövethető az a domb – magaslat, árvíztől védett terület. A fenti ábrán jól látszik, hogy a Tisza egykori mellékága befolyásolta a település morfológiáját. A mocsaras, lápos terület nagyjából 10 méterrel alacsonyabban fekszik mint Csóka központi része. Azt is megfigyelhetjük, hogy Csókánál nem olvasható le a sematikus rév – központ – temető képlet. Feltehetően a mellékág ;s a mocsaras ter-let miatt. De ha kis túlzással a mellékágon áthaladó utat (mely már a katonai térképeken is jól látszik) tekintjük „révátkelőnek” akkor Csókánál is érvényesül a fent említett model.

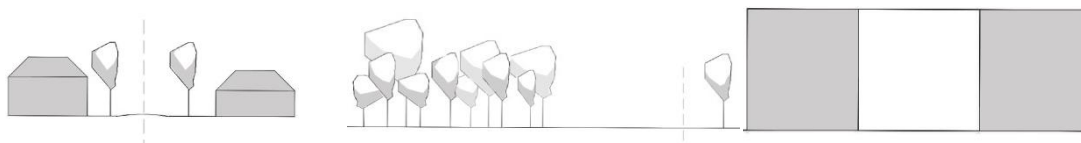
Közüntézmények elhelyezkedése:

	Posta	Város-háza	Kultúr-otthon	Színház	Könyv-tár	Múzeum	Piac	Egészség-ház	Rendőr-ség	tűzoltóság	Római kat. tem.	Ortodox tem.	temető
Potiska u.	+	+											
Zenta u								+	+	+			
Tito Marsal u.			+				+						
egyéb													+

Csóka főutcája egyben a központja is. A központi park mellett húzódik. A többi Tisza menti vajdasági kisváros főutcájatók eltérően Csóka főutcája párhuzamos a Tiszával. Az utcaképet zártosur beépítés és többlakásos házak kombinációja adja, így annak egységességéről, fokozatos

„megnyílásáról” nem beszélhetünk. A fenti táblázatban nincs feltüntetve a Zenta utca, mert közintézményeket nem tartalmaz. Mégis fontos szerepe van Csóka központjának meghatározásában. Ezen az utcán található a legtöbb kávézó, szórakozó hely. A közösségi élet itt zajlik.

Csóka „központja” (Zenta u.):

A főutca (Potiska u.) sematikus metszete

Ada:

Jelmagyarázat:

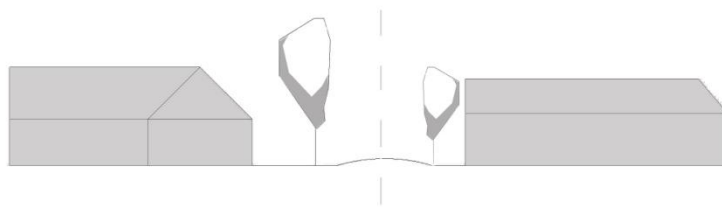
- központi park, fásított központ
- park
- főutca
- főút
- vasútállomáshoz vezető út
- vasút
- temető
- ipari területek

Ada Zentához és Magyarkanizsához hasonlóan Ada központi részén is fellelhetők a hajdani organikus utcaserkezet jegyei, igaz kisebb mértékben mint az előzőeknél, mert Ada lényegesen kisebb település volt. Lényeges különbség, hogy a településközpont nem a folyóhoz közel található, hanem a főút mellett, a folyótól távol. Ennek oka az, hogy az adai Tisza-part alacsony, mocsaras, lápos terület. Ezért nem épült ki a település a folyóig. A szintkülönbség a városközpont és a lápos rész között eléri a 10 métert is. Annak ellenére, hogy a településközpont nem a folyóhoz közel helyezkedik el érvényesül a rév (révhez vezető út) – központ – temető vonal.

Közüintzmények elhelyezkedése:

	Posta	Város-háza	Kultúr-otthon	Színház	Könyv-tár	Múzeum	Piac	Egészség-ház	Rendőr-ség	tűzoltóság	Római kat. tem.	Ortodox tem.	temető
Mosa Pijade u.			+										
Tito Marsal u.									+				
Lenin u.				+									
főtér	+	+			+						+		
egyéb								+				+	+

Ada „történeti” főutcáját a tipikus vajdasági zárt sorú beépítés határozza meg, mely a temetőhöz közeledve fokozatosan felszakadozik. Az utcát fasorok szegélyezik.

Az adai sétáló utca sematikus metszete

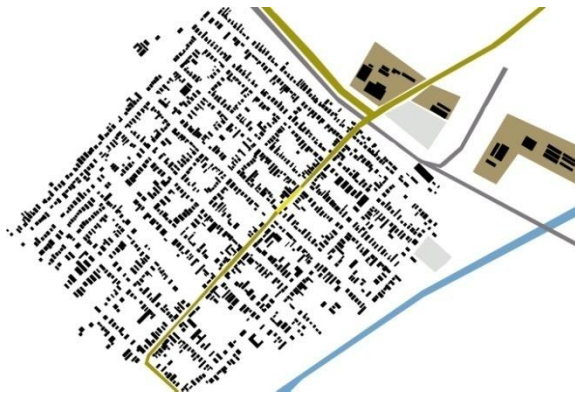
Az adai „korzó”¹⁷ (Sava Kovacevic utca)

Lenin utca

¹⁷ (bal oldali fénykép): <https://www.flickr.com/photos/eszsara/3161819685/in/photostream/>

Padé:

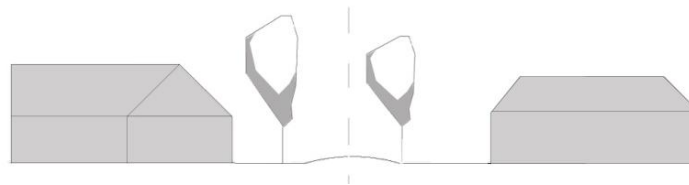
Jelmagyarázat:

- főutca
- főút
- vasút
- temető
- ipari területek

Padé ortogonális utcászerkezete is a 19.században keletkezett. Központi tére nincs. Főutcája a Kikinda – Szeged főútba torkollik. Itt található a temető is. A főutca másik “vége” pedig a révátkelő. Így teljes a képlet.

Közüntézmények elhelyezkedése:

	Posta	Város-háza	Kultúr-otthon	Színház	Könyv-tár	Múzeum	Piac	Egészség-ház	Rendőr-ség	tűzoltóság	Római kat. tem.	Ortodox tem.	temető
Tito Marsal u.											+		+

Padé főutcájának sematikus ábrája

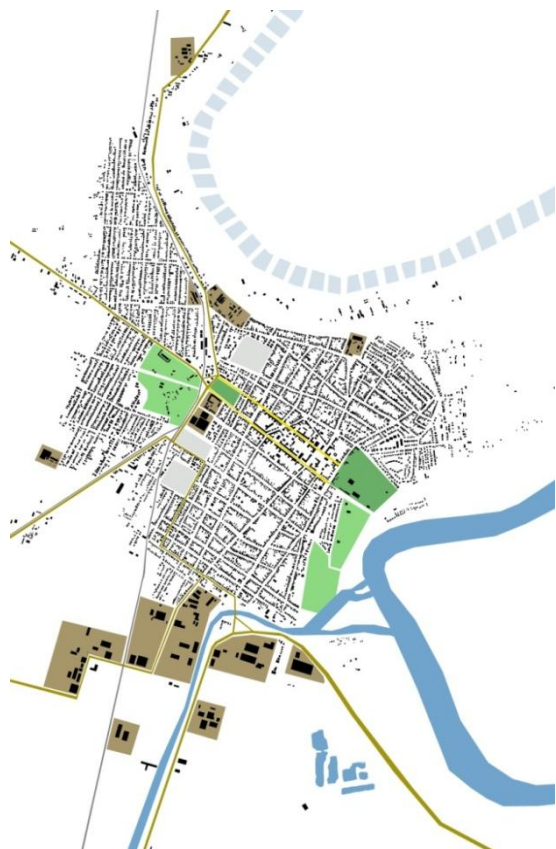
A főutca a templomtoronyból¹⁸

Padé főutcája és a katolikus templom

¹⁸ <https://www.google.com/maps/place/Ada,+Szerbia>

Óbecse:

Jelmagyarázat:

- központi park, fásított központ
- park
- főutca
- főút
- vasútállomáshoz vezető út
- vasút
- temető
- ipari területek

Óbecse utcaszerkezetéről is leolvashatóak a településfejlődés különböző lépcsőfokai. Látszik, hogy egykor organikus utcahálózattal rendelkezett. Bár nem olyan erőteljesen, mint Zenta vagy Magyarakanizsa esetében. Ennek oka a 20. századi városközpont átépítés.

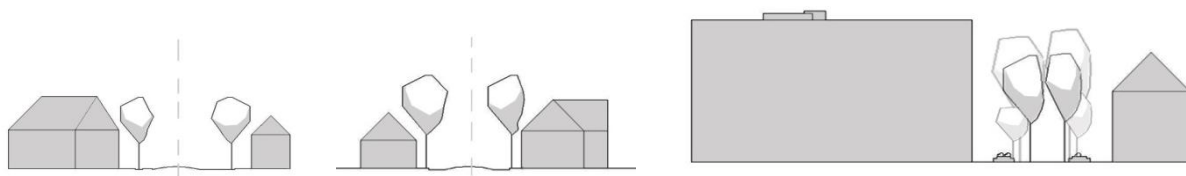
A településközpont a folyótól távolabb található. Ennek oka, hogy a mai Kistrét településrész nagyjából 5-6 méterrel alacsonyabban fekszik a központtól. Ez a terület a gát megépítése előtt állandó víz alatt volt.

A két párhuzamos főutca a központtól a főút felé tart, a vasútállomásig. A főút mentén pedig a két katolikus és az ortodox temető található.

Közüntézmények elhelyezkedése:

	Posta	Város-háza	Kultúr-otthon	Színház	Könyvtár	Múzeum	Piac	Egészség-ház	Rend-őrség
Főutca					+	+		+	
Zöldfás							+		+
főtér		+		+					
egyéb	+		+						

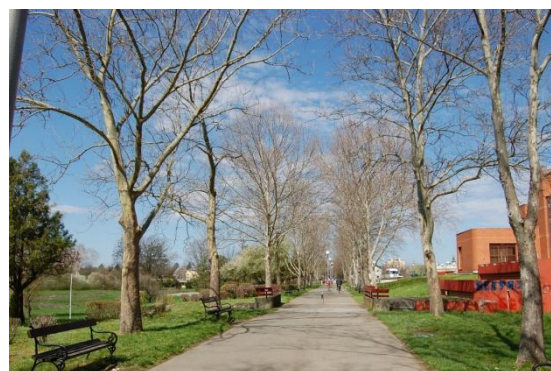
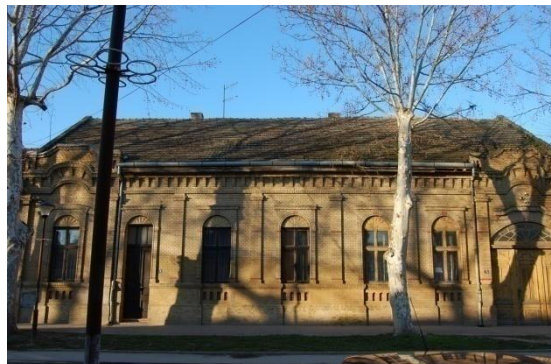
A Főutca sematikus metszete:

Főutca:

Zöldfásutca:

Törökbecse:

Jelmagyarázat:

- központi park, fásított központ
- park
- főutca
- főút
- vasútállomáshoz vezető út
- vasút
- temető
- ipari területek

Törökbecse esete hasonló Óbecséhez. Utcaszerkezetét vizsgálva nem találunk organiku utcahálóra utaló jeleket. Viszont leolvasható az első katonai felmérés térképén még különálló Franyova településrész. Az utcahálózat iránya ugyanis É-D irányú, míg Törökbecse többi részén ÉNY-DK irányú az utcahálózat.

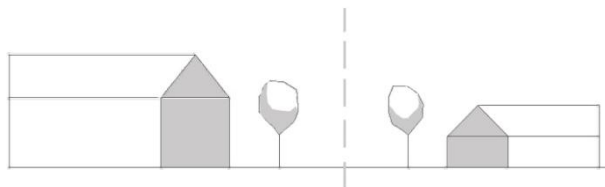
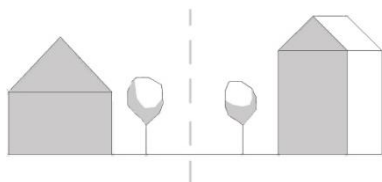
A település főutcája a folyóhoz közel fekvő fásított központot összeköti a temetővel. Illetve a főút, mely a főutca folytatása kifut egészen a vasútállomásig.

Törökbecse főutcája kifut a Tisza-parti sétányra, amit nyáron főutcaként használ a lakosság. A főutcát patináns épületek határolják... A központi tér a főutca kiszélesedett része.

Közüntézmények elhelyezkedése:

	Posta	Város-háza	Kultúr-otthon	Színház	Könyvtár	Múzeum	Piac	Egészség-ház	Rend-őrség	Tűzol-tóság	Római kat. tem.	Ortodox tem.	temető
Tito Marsall	+						+		+				
főtér		+	+								+	+	
egyéb						+		+		+			+

A főutca sematikus metszete:

Törökbecse központja és főutcája:

A fenti vizsgálatokból és történelmi elemzésekből kiderül, hogy a kisváros a mezőváros utóda, abból a szempontból, hogy ellátja az alközpont szerepét és mint olyan jellegzetes alföldi településforma. Az ikertelepülés ettől szűkebb kategória. Kialakulásának alapfeltétele, mint ahogy már tárgyaltuk, az, hogy a Tisza alsó szakaszán a 19. századig nem épült híd, csak rév kötötte össze a településeket. A vízjárta területek szélessége akadályozta meg a települések egyesítését és tette lehetővé független fejlődésüket.

A dolgozat másik vezérfonala a főutca, mint a település lelke. Utalva ezzel a főutca domináns jellegére, élettelteliségre. A főutca egy markáns vonala a településnek, mely köré az szerveződik. A főutca vonaláról készített sematikus képlet miszerint a főutca a révátkelő (illetve a hozzá vezető út) – a templom uralta központ és a temető vonalán húzódik utalva ezzel a lélek útjára miszerint a folyóban megkeresztelkedünk a temetőben pedig végső nyugalomra lelünk. Azaz település az életet adó folyóból “megszületik”, a településközpontban kiteljesedik, majd lecsendesedik és a településhatárban véget ér.

Felhasznált irodalom:

- Beluszky Pál: A Nagyalföld történeti földrajza, Dialóg Campus, Budapest – Pécs, 2001
- Beluszky Pál: A regionális központok kialakulása regionális fejlődés Magyar Tudomány, 2007/06
- Bácskai Vera : Városok Magyarországon az iparosodás előtt, Budapest: Osiris Kiadó,2002;
- Meggyesi Tamás: Települési kultúránk, TERC kiadó, Magyarország hagyományos települési kulturái, 2008
- Meggyesi Tamás: Városepítészeti alaktan, TERC kiadó, Budapest, 2009
- Somfai Attila: Kisalföldi és Alföldi mezővárosok különbözősége, kisvárosi értékek védelme, folyóirat cikk, 2002
- Kőszegfalvi György és Loydl Tamás: Településfejlesztés, ELTE Eötvös kiadó, Budapest, 2001
- Tóth Zoltán és Hübner Mátyás: Településtervezés II, Ponte Press Kiadó, Pécs, 2006
- Magyar Néprajzi Lexikon, Akadémiai Kiadó, Budapest 1977-1982
- Györffy István, Magyar falu, magyar ház, Turul kiadó, Budapest, 1943
- Fél Edit, Hofer Tamás: „Mi, korrekt parasztok...”, Korall kiadó, Budapest, 2010
- A területi védelem színe és fonákja, XVII. Népi Építészet Tanácskozás, Békés, 2010
- Pirisi G. 2008: Kisvárosok differenciálódása társadalmi mutatók alapján, 2008;
- Rudolf R. Smit ,Gyorgye Boskovics: Középkori Várak a Vajdaságban, Bánáti Dunai Nyomda, Újvidék 1939
- Szabó Imre: Magyarország településszerkezetének rövid története
- Széplaki Dóra: Nagyvárosok a magyar településrendszerben, Debrecen, 2013
- Novák László in: Frisnyák Sándor: Az Alföld történeti földrajza, Nyíregyháza, 2000
- Vajk Ödön: Hova tűnik a Tisza medre?, Szolnok

Folyóiratok:

- A magyar falu építészeti hagyománya - Istvánfi Gyula műegyetemi professzor röpirata
- Albert Ferenc - Falu és modernizáció, Erdélyi Digitális Adattár, 2000
- A népi építészet esztétikája, forma és díszítés, Magyar néprajz, IV kötet - Életmód, 1997

Internet:

<http://www.terport.hu/telepulesek/telepulestipusok/kozseg/falu>

<http://www.sulinet.hu/tovabbtan/felveteli/2001/12het/foldrajz/foci12.html>

<http://www.vajdasag.rs>

<http://www.terport.hu>

<http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0002/5.html>

<http://mapire.eu/hu/> (katonai felmérések térképei)

<http://www.daftlogic.com/sandbox-google-maps-find-altitude.htm>

http://magyarkanizsa.blogspot.hu/2011_06_01_archive.html

Tartalom:

Vajdasági ikertelepülések a Tisza mentén	1
Vajdasági településpárok (ikertelepülések)	2
A mezőváros történelme	4
Vajdasági kisvárosok – alközpontok	8
Tisza menti kisvárosok – ikertelepülések	10
Történelmi térképek vizsgálata	22
Az ikertelepülések ma	37
Felhasznált irodalom	54